

Sámi mánáid ja nuoraid oassálastinvuoigatvuohta ja váikkuhanvuoigatvuohta

Suoma mánáidáittardeaddji, Norgga ja Ruota mánáidáittardeaddji ovttasbargoprojeakta

Dán raportta leat olggosaddán Ruota
mánáidáittardeaddji ovttas Norgga
mánáidáittardeaddjiin ja Suoma mánáidáittardeaddjiin.
Doarjaga leat juolludan Lappi leanaráđđehus ja
Eurohpa guovllu ovddidanfoanda.

Bearbmagovva: Silvana Duarte

Mánáidáittardeaddji

Poastaadressa: Box 22106, 104 22 Stockholm

Galledanadressa: Norr Mälarstrand 6

Telefon: 08-692 29 50

Faksa: 08-654 62 77

E-poasta: bo@bo.se

Internehtta: www.bo.se

Sisdoallu

Ovdasátni.....	4
Čoahkkáigeassu.....	5
1 Duogáš.....	100
2 Vuogit.....	133
2.1 Suopma.....	13
2.2 Norga.....	144
2.3 Ruotta.....	16
3 Bohtosat.....	19
3.1 Suopma.....	19
3.2 Norga.....	23
3.3 Ruotta.....	26
4 Analysa.....	311
4.1 Suopma.....	311
4.2 Norga.....	344
4.3 Ruotta.....	377
5 Jurddabohtosat.....	400
6 Doaimbidjoevttohusat.....	411
Skuvla ja oahpahuš.....	41
Ruoktu ja bearaš.....	411
Asttuáigi.....	411
Diedihangaskaoamit.....	422
Oassálastin ja váikkuheapmi.....	422
Olmmošvuoigatvuodát.....	422
Gáldut.....	433
Projektaorganisašuvdna.....	455
Čuvvosat.....	466
Čuovus 1: Máná vuoigatvuodaid soahpamuš davvisámegillii (álkes veršuvdna).....	466
Čuovus 2: Máná vuoigatvuodaid soahpamuš suomagillii (álkes veršuvdna).....	51
Čuovus 3: Máná vuoigatvuodaid soahpamuš dárogillii (álkes veršuvdna).....	55
Čuovus 4: Máná vuoigatvuodaid soahpamuš ruotagillii (álkes veršuvdna).....	59

Ovdasátni

Suoma, Norgga ja Ruota mánáidáittardeaddjiid bargu vuodduuvvá ON:a máná vuoigatvuodaid soahpamuššii. Lea oalle dehálaš ja lunddolaš, ahte mánát ja nuorat leat dán barggu diehtogáldun.

Ferte ain rahčat vai ollesolbmot buorebut ollašuhtašedje mánáid vuoigatvuodaid nugo máná vuoigatvuodaid soahpamušas gáibiduvvo. Vuoigatvuodaid, mat dávjá gusket mánáid ja nuoraid árgabeaivválaš áššiide nugo vuoigatvuhtii beassat váikkuhit iežas árgabeaivái ja beassat eallit almmá, ahte vealahuvvo agi dihte. Mánáin ja nuorain leat vuoigatvuodát, ja mis ollesolbmuin lea álo vástu ahte dát vuoigatvuodát ollašuvvet.

Mis leat olu doaladumit mánáid vuoigatvuodaid birra. Mii deattuhit eará áššiid ja láhttet eará láhkai mánáide guoski áššiin go maid mii dahkat ollesolbmuide guoski áššiin. Lea maiddái dábálaš ahte mii giedahallat mánáid sávaldagaid ja dárbbuid ollesolbmo oaidninčiegas. Mánát ja nuorat sávvet ahte sin gudnejahtašedje, nuhan ollesolbmotge sávvet, ja ahte ollesolbmot guldalivčče sin. Vare mii ollesolbmot áddešeimmet, ahte mii berret máhttit ságastit gaskaneamet ja gudnejahttit goabbat guoibmámet fuolakeahhtá das, man sohkaulvii mii gullat. Dáinna lágiin min mánát ja nuorat loktet bures ja sis šaddet aktiivvalaš ja vásttolaš olbmot.

Davviriikkaid báikkálaš ja guovllu dási doaibmit leat oalle dehálaččat go bargat mánáid ja nuoraid vuoigatvuodaid ovdii. Máná oaidninčiegas bargan ii leat dušše máná vuoigatvuodaid ovdii bargan. Dasa gullá maid ahte áššiin mearriduvvo nu, ahte dat buorebut heivejit mánáide ja nuoraide. Servodat galgá maid geavahit návccaidis buoremus láhkai.

Máná vuoigatvuodaid soahpamušas deattuhuvvo, ahte buot mánát leat dásseárvosaččat. Máná vuoigatvuodaid soahpamušas namuhuvvon mánáid vuoigatvuodát leat fámus Suomas, Norggas ja Ruotas. Sámit leat unnitlogus min riikkain ja seammás maid eamiálbmot, mas lea vuoigatvuohka iežaset kultuvrii, oskui ja gillii. Min, mánáidáittardeaddjiid, dehálaš bargun lea fuolahit, ahte buot mánáid ja maiddái unnitloguid mánáid vuoigatvuodát ollašuvvet.

Sámiid árbevirolaš ássanguovlu Sápmi ollá Gaska-Norggas ja Gaska-Ruotas Davvi-Supmii ja Guoládatnjárgii Ruošša beallai. Danin lea lunddolaš ahte mii mánáidáittardeaddjit bargat ovttas dáinna projevttain, mainna mii kártet sámi mánáid oainnuid vuoigatvuodaideaset birra. Dán raporttas muitalit, maid soames sámi mánát ja nuorat jurddašit iežaset eallima birra. Deháleamos lea čielggadit, maid mánát ieža atnet váttisin ja maid sii atnet fas vejolašvuohtan iežaset árgabeai eallimis.

Maria Kaisa Aula
Suoma mánáidáittardeaddji

Reidar Hjermmann
Norgga mánáidáittardeaddji

Lena Nyberg
Ruota mánáidáittardeaddji

Čoahkkáigeassu

Ruota mánáidáittardeaddji čadahii ovttas Suoma ja Norgga mánáidáittardeaddjiiguin jagis 2007 projeavtta "Sámi mánáid ja nuoraid oassálastinvuoigatvuohta ja váikkuhanvuoigatvuohta". Projeavtta ruhtadedje EU:a eurohpalaš guovlluguovdásaš ovddidanfoanda (Interreg III A Davvi, oasseprográmma Sápmi), Sámi leanaráđdehus (Suopma) ja áittardeaddjit ieža.

Projeavtta ulbmilin lea dahkat dán golmma riikka sámi mánáide ja nuoraide álkibun muitalit iežaset oainnuid eallimeaset birra. Dát dahkko ON:a máná vuoigatvuođaid soahpamuša 12. artihkkala vuoiŋŋa mielde. Artihkkalis gieđahallo oassálastin ja váikkuheapmi. Ná projekta čuovvu máná vuoigatvuođaid soahpamuša ulbmiliid. Projeavttain áigut maid muitalit mánáid ovdanbuktán váttisvuođain dahje vejolašvuođain vai mearrideaddjit reagerešedje. Raporttas bohtet ovdan sámi mánáid jurdagat iežaset eallima birra.

Suoma, Norgga ja Ruota mánáidáittardeaddjit fidnejedje oktavuoda oktiibuot 171 Suoma, Norgga ja Ruota 13–18-jahkásaš nuorain. Vástádusat čoggojuvvojedje gažadanskoviiguin, jearahallamiiguin, joavkoháleštemiiguin ja bargojoavkkuiguin.

Boađus čájeha, ahte dán golmma riikka mánáin ja nuorain leat olu seammasullasaš jurdagat iežaset eallima birra.

Positiivvalaš áššin gávnnavuvui, ahte nuorat, geaiguin deaivvadeimmet, čevllástallet iežaset kultuvrrain ja identitehtain ja dovdet iežaset oadjebassan sámi birrasis. Nuoraid mielas sin duogáš váikkuha identitehtii. Sii atnet sámegeiela dehálaš áššin dorvvolaš identitehta huksemis. Dan dihte dát nuorat atnet stuorra árvvus sámegeiel oahpodiimmuid.

Negatiivvalaš áššin nuorat bukte ovdan dan, ahte sámegeielat skuvlamateriála váilu ja sámegeielat oahpaheaddjit váilot. Erenomáš váttis lea oahpahus sámiid ja sápmelašvuođa birra, dasgo eai leat oahppogirjjit. Skuvllas vealahuvvo ja givssiduvvo ja doppe vuhttojit ovdagáttut sámi mánáid duogáža birra. Oppalohkái dárbbasuvvo eambo diehtu sámi bajásgeassimis vai dieđu sáhtáši viidát geavahit 1–6-jahkásaš mánáid doaimmain skuvllas, sosiálabálvalusain ja servodagas. Lassin mángga nuora mielas váhnemiid sohkabuolva negatiivvalaš doaladumit váldoservodaga birra čuhcet nuoraid vejolašvuođaide ovddidit sámegeiela ja identitehta.

Nuorat, geaiguin mánáidáittardeaddji deaivvadii, oavvildit ahte dieđihangaskaoamit ovdanbuktet áibbas menddo unnán ođđasiid sámedigilli. Sin mielas sámi nuoraide čujuhuvvon nuoraidkultuvra ja sápmelašvuohta, man birra oahppogirjjiin muitaluvvo ja mii váikkuha dasa, maid birrasis jurddašit sápmelašvuođa birra, ii ovddas dan duohtavuoda, mas nuorat ellet.

Nuoraid mielas sámediggi ii oro gullamin sin máilbmái. Muhtun nuoraid mielas lea boastut, ahte sámegeiella doaibmá sámi servodahkii gullama mihttun. Sámedikkis lea dehálaš rolla das, mo sámi nuorat ja mánát fidnejit buoret vejolašvuođaid váikkuhit iežaset eallimii.

Suoma, Norgga ja Ruota mánáidáittardeaddjit evttohit oassálastimii ja váikkuheapmái ja olmmošlaš vuoigatvuođaide guoski doaimmaid, vai sámi mánáid vuoigatvuođat šattaše gozihuvvot. Doaimmaid berre čadahit ruovttuin, skuvllain, asttuáigge suorggis, medias. Doaimmat dás vulobeale tabellas ja daid birra eambo bihtás 6.

Tabealla 1. Geahčastat jurddabohtosiidda, daidda guoskevaš doaimmat leat merkejuvvon maŋábeallái.

Skuvla ja oahpahuš Suorgi	Jurddaboaduš	Doaimmat
	<ul style="list-style-type: none"> Dat sápmelašvuohta, man birra oahppogirjjiin mitaluvvo ja ja mii váikkuha dasa, maid birrasis jurddašit sápmelašvuođa birra, ii ovddas dan duohtavuoda, mas nuorat ellet. 	<ul style="list-style-type: none"> Sámi kultuvrra oahppamateriála galgá odastuvvot nu ahte dat vástida duohtavuoda. Skuvllas galgá eambo váldit vuhtii nuoraid oaiviliid sámi áššiid oahpahuša plánedettiin.
	<ul style="list-style-type: none"> Oahpahuš sámiid ja sápmelašvuođa birra lea mearihis váttis go váilot oahppogirjjiit. Maiddá oahpaheai vátnivuolta ja skuvllaid njunušolbmuid oaidnu mearkašit olu mánáid ja nuoraid sámegeiela oahppamii. 	<ul style="list-style-type: none"> Sámi mánáid ja nuoraid vuoigatvuođa sámi oahpponeavvuide ja daid fidnemii galgá sihkkarastot. Skuvlabirrasa galgá oppalohkáii buoridit nu ahte skuvllaid njunušolbmot dahket buori sámi oahpahuša álkibun. Ruoŧa ja Suoma ráđdehusat berrejit geatnegahttit universitehtaid ja allaskuvllaid ordnet guskkolaš sámi eatnigiel ja ávnnasoahpaheaddji skuvlema. Vuoddoskuvlla ja logahaga oahppaplánaide galgá lasihit sámi historjjá. Berre hábmejuvvot oktilaš vuoddoiehtu sámi historjjás, mii váldo oktasaččat atnui Suomas, Norggas ja Ruotas.
	<ul style="list-style-type: none"> Sámegeielat skuvlamateriála váilu. 	<ul style="list-style-type: none"> Berre ovddiduvvot eambo skuvlamateriála sámiid birra vai beassá juohkit dieđu skuvlamánáide ja -nuoraide. Dát lea stáhtaid vástu. Suopma, Norga ja Ruotta berrejit lasihit dán suorggi ovttasbarggu.
	<ul style="list-style-type: none"> Sámegeiella lea dehálaš dorvvolaš identitehta huksemis. 	<ul style="list-style-type: none"> Sámi guovllu skuvllaid oktavuodaid galgá nannet. Sámi nuoraid galgá movttiidahttit logahaga čadaheapmái. Váhnemiid váikkuhus galgá nannejuvvot nu ahte sii aktiivvalaččat movttiidahttet mánáideaset skuvlla čadaheapmái. Sámi hálddašanguovlluid logahatoahpahušsii ja ávnnasválljemii galgá gullat sámi kultuvra ja identitehta. Sisriikkalaš guovllupolitihkain galgá doarjut sámi nuoraid, geat hálidit ásaiduvvat ruovttuguvlui oahpuid čadaheami maŋŋá.
	<ul style="list-style-type: none"> Nuorat hálidit čuovvut viššalit sámegeiela oahppadiimmuid., muhto oahpahuš fállujuvvo menddo unnán. 	<ul style="list-style-type: none"> Sámegeiela oahpahuš galgá sihkkarastot maiddá guhkit áigge perspektiivvas. Sámi mánáin ja nuorain galgá leat vejolašvuohta lohkat eatnigielaset ja kultuvrraset juohke sajis, sihke olggobealde ja siskobealde sámi guovllu. Sámi mánáid ja nuoraid vuoigatvuohta eatnigiel oahpahušsii galgá doahttaluvvot. Suoma, Norgga ja Ruotta ráđdehusat galget lasihit sámi mánáid ja nuoraid vejolašvuođa oahppat sámegeiela gáiddusoahpahušsian internehta bokte.

Tabella 1, joatkka

Ruoktu ja bearaš Jurddaboadus	Doaimmat	
Dárbbašuvvo eambo diehtu sámi bajásgeassima birra vai dieđu sáhtášii viidát geavahit 1–6-jahkásaš mánáid doaimmain skuvllas, sosiálabálvalusain ja servodagas. Váhnemiid integreren váldoservodahkii čuoheá nuoraid vejolašvuodaide ovddidit sámegeala ja identitehta.	<ul style="list-style-type: none"> Dutkat eambo sámi mánáid bajásgeassima ja váhnemiid mánnávuoda vásáhusaid. Dutkamuša sáhtta geavahit sosiáladoaimmas ja 1–6- jahkásaš mánáid doaimmain ja skuvllas. 	
	<ul style="list-style-type: none"> Váhnemat galget oažžut, nugo earáge váhnemat, eambo doarjaga váhnenvuhtii vai sii sáhttet buorebut leat mielde mánáideaset eallimis. 	
Asttuáigi Jurddaboadus	Doaimmat	
Guovllus váilot mánáide ja nuoraide heivvolaš asttuáigge fáldadagat.	<ul style="list-style-type: none"> Sámeovuollu mánát ja nuorat, geat orrot boaittohealde, galget maid beassat nuoraibáikkiide ja girjerádjui. Gielddat galget ordnet asttuáiggedoaimmaid maidái sámi nuoraide. Nuoraide galgá fállat kulturdoaimmaid, ja addot vejolašvuotta doaimmaide sin iežaset gillii. 	<ul style="list-style-type: none">
Diedihangaskaoamit Jurddaboadus	Doaimmat	
Diedihangaskaoamit ovdanbuktet áibbas menddo unnán ođđasiid sámegeallii. Sámi nuoraide ii leat maidái nuoraidekultuvra fállon.	<ul style="list-style-type: none"> Sámegeallat radio- ja tv- prográmmaid ja interneahhtafáldadagaid berre lasihit. Suoma YLE, Norgga NRK ja Ruota SVT ja SR berrejit ovddidit ovttasbarggu. Diehtujuohkin sámiid ja sámi kultuvrra birra berre odasmahttit nu, ahte dat doallá deaivása dainna, mo sámit ellet dán áigái. 	<ul style="list-style-type: none">
Oassálastin ja váikkuheapmi Jurddaboadus	Doaimmat	
Sámediggi ii oro gullamin nuoraid máilbmái.		

<p>Nuorat leat duhtameahttumat dasa, ahte sámegiella doaibmá sámi servodahkii gullama mihttun.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Dáid riikkaid sámedikkit berrejit doallat eambo oktavuoda sámi mánáiguin ja nuoraiguin vai šattašii gulahallan das, mo eiseválddit lága mielde giedahallet olbmo gullevašvuoda sámi jovkui. Dikkit berrejit maddái diedihit iežaset doaimmaid birra. Nuoraid oassálastinvejolašvuodaid ja váikkuhanvejolašvuodaid berre lasihit. • Gielddat berrejit eambo jearahit sámi mánáin ja nuorain, makkár doarjaga sii dárbašit. • Ráđdehusat berrejit lasihit doarjaga ja ávžžuhit sámi nuoraid vuodđudit nuoraidservviid, mat juhket dieđu sámiid birra ja vai nuorat besset eambo váldit oasi ja váikkuhit áššiide. 	
--	---	--

Olmmošvuoigatvuodát Jurddaboadus	Doaimmat	
<p>Projeakta čájeha, ahte našuvnnalaš lágat ja riikkaidgaskasaš soahpamušat eai doahhtaluvvo ollásit.</p>	<p>Ráddehusat berrejit ruhtadit heivvolaš eiseválddi/organisašuvnna vai dat guorahallá, vealahuvvojitgo/givssiduvvojitgo unnitloguid mánát.</p>	
<p>Skuvllas vealahuvvo ja givssiduvvo ja bohtet ovdan ovdagáttut sámi mánáid duogáža dihte.</p>	<ul style="list-style-type: none"> Ráddehusat berrejit ávžžuhit našuvnnalaš gozihaneiseválddiid Ruotas ja Suomas gozihit ja eastadit ahte sámi mánáid eai bávččagahte skuvllas dan dihte go sii ovddidit sámi mánáid eavttuid oahpahasáššiin. 	
<p>Daid sámi mánáid ja nuoraid dilli, geat ledje mielde projeavttas, lea oalle seammalágan Suomas, Norggas ja Ruotas.</p>	<ul style="list-style-type: none"> Suoma, Norgga ja Ruota ráddehusat fertejit lasihit ovttasbarggu vai sámi mánát ja nuorat besset návddašit vuoigatvuodain seamma dásis riikkas fuolakeahtá. Sámis ferte oktiiheivehit sámegeiel oahpponeavvuid, oahpaheaddjioahpu ja diehtjuohkima sámi kultuvrra ja sámiid historjjá birra. 	
<p>Sámi mánát ja nuorat berrejit fidnet eambo dieđu mánáidsoahpamuša ja mánáid vuoigatvuodaid birra.</p>	<ul style="list-style-type: none"> Ráddehusat berrejit lasihit diehtjuohkima sámi mánáide ja nuoraide mánáidsoahpamuša ja mánáid vuoigatvuodaid birra. Norgga, Suoma ja Ruota ráddehusat berrejit atnit fuola das, ahte mánáidsoahpamuš ja dan lassebeavdegirji jorgaluvvojit buot sámegeielaide. 	
<p>Ruota mánáin ja nuorain eai gallis diede, manin Ruota stáhta ii leat vuolláičállán ILO 169 soahpamuša.</p>	<ul style="list-style-type: none"> Ruota stáhta berre diedihit sámi mánáide ja nuoraide manin Ruota stáhta ii leat vuollái čállán ILO 169 soahpamuša. 	

1 Duogáš

Ruota mánáidáittardeaddji čadahii ovttas Suoma ja Norgga mánáidáittardeaddjiiguin jagis 2007 projeavtta” Sámi mánáid ja nuoraid oassálastinvuoigatvuohta ja váikkuhanvuoigatvuohta”. Projeavtta ruhtadedje EU:a eurohpalaš guovllu ovddidanfoanda (Interreg III A Davvi, Sámi oasseprográmma), Sámi leanaráđđehus (Suopma) ja áittardeaddjit ieža. (Norgga mánáidáittardeaddji oasil ii leamaš olgguldas ruhtadeapmi anus. Projeakta lea ruhtaduvvon eiseválddiid dábálaš ruhtajuolludemiin.)

Projeavtta ulbmilin lea dahkat álkibun dán golmma riikka sámi mánáide ja nuoraide mitalit iežaset oainnuid eallimaset birra. Dát dáhpáhuvvá ON:a mánáid vuoigatvuođaid soahpamuša 12.artihkkala oassálastima ja váikkuheami vuoiŋŋa mielde.

Mánáidsoahpamuša eará artihkkalat, main lea oktavuoha dán projektii, leat:

- Artihkkal 2 vealakeahcesvuođa birra
- Artihkkal 8 máná vuoigatvuođas doalahit identitehtas
- Artihkkal 13 oaviliid cealkima ja dieđiheami friijavuoda birra
- Artihkkal 17 dieđihangaskaomiid mearkašumis
- Artihkkal 29 máná vuoigatvuođas iežas kultuvrralaš identitehtii
- Artihkkal 30 unnitlohkui dahje eamiálbmogii gullevaš máná vuoigatvuođain

Eará dehálaš njuolggadusat leat earret eará:

Suomas:

- Vuodđolága mielde (1999) sámiin eamiálbmogin lea vuoigatvuohta sealluhit ja ovddidit iežaset giela ja kultuvrra. Sámi giellaláhka (2003). Mearrádušat sámiid vuoigatvuođas geavahit sáme giela: sámiin lea vuoigatvuohta geavahit iežaset giela (davvisáme giela, anáraš giela dahje nuortalaš giela) Anára, Eanodaga, Soađegili ja Ohcejoga gielddain eiseválddiiguin áššiid divššodettiin (sámiid ruovttuguovlu), Lappi leanaráđđehusain ja sierra stáhta hálddahuseiseválddiiguin.
- Láhka sámedikkis (Láhka 1995). Kultuvrralaš autonomiijai guoskevaš áššiid dikšuma várás sámit válljejit válggain sámedikki. Sámediggi mearrida stáhta budjehtas čujuhuvvon sámi oktasaš atnui čujuhuvvon ruđaid juohkimis. Stáhta eiseválddit ráđđádallet sámedikkiin dalle go plánejit doaimmaid, mat sáhttet čuohtat sámiide eamiálbmogin.
- Nuortalašláhka (1995), mainna nuortalaččat fidnejit sierra doarjagiid iežaset guovllus.
- Láhka vuoddoohpahusa birra (1998). Sámiid ruovttuguovllus ássi oahppiin, geat máhttet sáme giela, sáhttet oazžut eanáš oahpahusa sáme giellii. Stáhta juolluda sámiid ruovttuguovllu gielddaide doarjaga vai dat heivehit oahpahusa. Oahpahus sáhtta addot sáme giellii maid logahagas ja ámmátskuvllain. Eatnigiel oahpahus addo oahppi oahpahus giela vuodul. Oahpahus giellan vuodđoskuvllas, logahagas ja ámmátskuvllas sáhtta leat suoma-, ruota- dahje sáme giella.
- Suoma dásseárvolága (2004) mielde geange ii oáččo vealahit su etnikkalaš duogáža dahje giela dihte.

Norggas:

- ILO-soahpamuš nr 169 eamiálbmogiid ja etnikkalaš álbmogiid hárrái iešmearrideaddji riikkain.
- Vuodđolága § 110a mielde sámiin lea vuoigatvuohta giela, kultuvrra ja servodateallima ovddideapmái.
- Sámeláhka (LOV-1987-06-12 nr 56: Láhka sámedikkis ja eará sámi riektediliin), vai sámit Norggas sáhttet ovddidit gielaset, kultuvrraset ja servodateallimeaset (Sámeláhka § 1.1).
- Oahpahusláhka (LOV 1998-07-17 nr 61: Láhka vuodđoskuvlla ja joatkkaskuvlla oahpahusa birra), bihtás 6 lea sierra mearrádusat sámi oahpahusa birra.
- Láhka vealakeahtesvuoda birra (LOV-2005-06-03 nr.33 vealahusgielddus ee. etnisitehta, oskku dihte), § 4 sisdoallá gildosa vealaheamis etnikkalaš duogáža dihte.

Ruotas:

- Rihkusgeavli (5 kap. 3§), gudneloavkideapmi etnikkalaš duogáža dihte.
- Eurohpá olmmošvuoigatvuođa ja vuodđofriijavuoda soahpamuš (vealahangildosa birra).
- Eurohpá vuodđogirji guovlo- dahje unnitlogu gielaid várás (dát láhka addá sápmelaččaide vuoigatvuođa geavahit sáme giela go leat áššiid dikšumin eiseválddiin ja duopmostuoluin hálddašanguovllus ja ovdaskuvladoaimmain ja boarrásiiddivššuin).
- Láhka (2003:307), mii gielá vealahusa (vealahusgielddus ee. sosiáladoaimmas, dearvvašvuodafuolahusas ja buohccedikšumis)
- Láhka (2006:67), mii gielá mánáid ja oahppiid vealahusa ja eará loavkideaddji daguid (vealahusgielddus skuvllain ee. etnikkalaš duogáža dihte).
- Rápmasoahpamuš nášunala vehádagaid suodjaleami birra.
- Ráđdehushápmi (ee. bihtá 2 vealahussuodji etnikkalaš duogáža dihte).
- Boazodoalloláhka (1971:437)
- Ásahus sámeskuvlla birra (1995:205)
- Skuvllaláhka (1985:1100) bihtá 8 sámeskuvlla birra

Sámit leat Eurohpa uniovnna áidna etnikkalaš joavku, mii adno eamiálbmogin. Sámit leat maid unnitjoavku. Sámit ássat njealji riikkas, ja sis lea iežaset giella ja kultuvra (Suomas leat dál sullii 9 300 sápmelačča ¹, Norggas sullii 40 00–45 000 ², Ruotas sullii 20 000 ³, ja Ruoššas sullii 2 000 ⁴).

Projeavtta ulbmilin lea mitalit, mat leat váttis áššit dahje vejolašvuodat mánáid iežaset mielas, dát danin vai mearrideaddjit álggahit doaimmaid. Dánna čielggadusain eat áiggo čájehit, vealahuvvojitgo sámi mánát vai eai. Das dattege bukto ovdan, maid nuorat ieža muitaledje deaivvadeamiin.

Dán raportta ii galgga atnit guorahallanprojeaktan, iige dán ulbmilin leat mitalit oppalaččat buot sámi mánáid birra. Dan sadjái raporttas mitaluvvo muhtun sámi mánáid jurdagiin iežaset eallima birra.

Dán loahpparaportta bargomateriálan lea:

¹ www.samediggi.fi

² www.sametinget.no

³ www.samer.se

⁴ www.samer.se

- ”Sápmelašvuohta lea dego skeaŋka” – Raporta čielggadusas, mo sámemánáid vuoigatvuodát ollašuvvet Suoma beali sámi guovllus (Suoma mánáidáittardeaddji).
- Sámemánáid ja -nuoraid vuoigatvuoha oassálastimii (Norgga mánáidáittardeaddji)
- ”Lea suohtas leat sápmelaš!” – Veháš muhtun sámi mánáid ja nuoraid eallima birra (Ruota mánáidáittardeaddji)

Norgga mánáidáittardeaddji čálus lea dárogillii. Suoma raporta dahkkui suomagillii ja jorgaluvvui ruotagillii.

Suoma mánáidáittardeaddji lea olggosáddán maid raportta Suoma beali projevttas (*”Sápmelašvuohta lea dego skeaŋka”*. *Saamelaisuus on kuin lahja. Saamelaislasten hyvinvointi ja heidän oikeuksiensa toteutuminen Suomen saamelaisalueella. Lapsiasiavaltuutetun toimiston selvityksiä 1: 2008 av Rasmus, Minna*) ja mánáidkonvenšuvnna gihppaga, mii lea geahppalágan gielain suoma-, ruota- ja davvisámegillii. Dáid áššebáhpáriid gávdná Suoma mánáidáittardeaddji interneahhtasiiduin (<http://www.lapsiasia.fi/Resource.phx/lapsiasia/sami/index.htm>).

Suoma mánáidáittardeaddjis leamaš projeavtta áigge vástu jorgalit máná vuoigatvuodaid soahpamuša davvisámegillii (gehppesgillii). Davvisámegielat soahpamuš gávdno siiduin www.lapsiasia.fi/Resource.phx/lapsiasia/sami/materiala/soahpamus/soahpamus.htm

2 Vuogit

2.1. Suopma

Suoma bealde projektii oassálaste buot sámi guovllu badjedásit ja logahagat (Gilbbesjávri, Heahtttá, Vuohčču, Avvil, Anár, Čeavetjávri, Ohcejohka ja Gáregasnjárga). Jearahallamiin ledje mielde eanáš davvisámit. Ii leat buorre diehtit, galle anáraš dahje nuortalaš nuora ledje mielde, dasgo nuorain ii jerrojuvvon etnikkalaš duogáš. Dat bođii dihtosii dušše dalle, jos sii ieža válde ášši ovdan. Suoma bealde lea gildojuvvon jearrat etnikkalaš duogáš omd.skoviin. Suoma persovdnadieđuid lága suodji gielddá registreremis dakkár dieđuid, mainna čujuhuvvo nállái dahje etnikkalaš duogážii.

Suoma projeakta vulggii johtui dainna lágiin, ahte mánáidáittardeaddji válldii oktavuoda skuvlahoavddaide ja jearai sis lobi dahkat jearahallamiid. Maiddái gielddaid skuvladoaimmahoavddaide mitaluvvui ášši. Dan maŋŋá skuvllaide sáddejuvvui reivve, mas mitaluvvui projeavtta ulbmilis ja das, mo dat čađahuvvo geavadis. Dieđáhus lei oahpaheaddjiide ja váhnemiidda oavvilduvvon. Dat lei sihke sáme- ja suomagillii. Váhnemiide sáddejuvvon reivves lei skovvi, man galgai vuolláičállit vai sin mánát ožžot oassálastit čielggadussii. Váhnemiin jerrui maid, ahte hálditgo sii oassálastit jearahallamiid.

Guorahallama álggus geahččaleimmet čielggadit, geat sáhtášedje leat mielde sámemánáid ja -nuoraid projeavttas. Muhtun skuvlahoavddat eai diehtán oahppiideaset etnikkalaš duogáza. Suoma beale sámequovllus lea maŋemuš logijagi áigge háleštuvvon giivvásit das, gii sáhtta gohčodit iežas sápmelažžan. Suomas sápmelažžan meroštallojuvvo olmmoš, jos son ieš, goabbá nu su váhnemiin dahje goabbá nu su áhkuin dahje ádjáin lea oahppan sámegeiela eatnigiellan ja jos olmmoš atná iežas sápmelažžan.

Go de láddadeimmet ášši, mearrideimmet välljet vuolggasadjin nuora iežas meroštallama. Soabaimet skuvlahoavddaiguin sáddet dieđáhusa buot nuoraid ruktui. Dalle nuorat beasašedje háleštit iežaset váhnemiiguin ja mearridit, hálditgo sii leat mielde guorahallamis. Skuvllaide ja váhnemiidda sáddejuvvon dieđáhusas logai ná: *Buot nuorat, geat dovdet/lohket iežaset sápmelažžan, sáhttet oassálastit čielggadussii.* Dat mearkkaša dan, ahte jearahalloyuvvon nuoraid joavkkus sáhttet leat mielde olbmot, geat eai lohko sápmelažžan Suoma meroštallama mielde.

Čielggadusa vástádušat čoggojedje guovtti láhkai: gažadanskoviin ja jearahallamiiguin unna joavkkuin. Gažadanskovvi lei heivehuvvon Suoma mánáidáittardeaddji doaimmahusas ovdalaš ráhkaduvvon buresbirgejumi jearahallama vuodul. Skovvi jorgaluvvui maiddái davvisámegillii. Ná nuorat besse ieža välljet, man gillii sii vástidit.

Projeaktabargi jodii buot sámequovllu badjedásiin ja logahagain golggot-skábmamánuš 2007. Son lei guđege skuvllas guokte-golbma beaivvi. Projeaktabargi doalai sámenuoraide logaldallama, mas son mitalii projeavttas ja dan ulbmiliid birra, Suoma mánáidáittardeaddji barggu ja doaimma ja ON:a máná vuoigatvuodaid soahpamuša birra. Logaldat dollojuvvui davvisámegillii ja suomagillii measta buot skuvllain. Sámegeiel logaldagaid čuvvo nuorat, geat máhttet sámegeiela. Suomagiel logaldagain ledje anáraš ja nuortalaš oahppit sihke suomagielat sámenuorat. Maiddái mánáide heivehuvvon sámegeielat ON:a máná vuoigatvuodaid soahpamuš juhkkujuvvui nuoraide. Jos bázi áigi, diimmu áigge háleštuvvui maid.

Oahppi sáhtii deavdit gažadanskovi juogo ruovttus dahje skuvllas. Skovis ledje njeallje siiddu ja buot jearaldagat ledje rahpasat. Measta buot gánddat gerge deavdit skovi oahppadiimmuid áigge,

muhto stuorámus oassi nieiddain bukte skovi mañit beaivve. Muhtun skuvllain nuorat eai deavdán skovi mearreáiggis ja dalle oahpaheaddji sáddii daid mañjelis projeaktabargii. Oktiibuot 87 gažadanskovi máhcahuvvojedje. Oassálastiid mearri sáhtta leat stuorátge, dasgo 36 oahppi ledje mielde unna joavkojearahallamiin. Ii leat diehtu das, gallis dain geat oassálaste jearahallamii unna jovkkožis, vástidedje gažadanskovvá. Nuorain jerrojuvvojedje čuovvovaš persovdnadieđut: sohkahealli, ahki, ruoktogielda ja eatnigiella. 52 nieidda ja 35 gándda devde gažadanskovi.

Vástádusain 30 (34,4 %) ledje davvisámegillii ja 57 (65,6 %) suomagillii. Guorahallamis jerrui maid nuoraid eatnigiela. Gielat juohkásedje čuovvovaččat: 17 oahppi almmuhedje davvisámegiela eatnigiellan, golmmas nuortalašgiela, 36 oahppi suomagiela ja 31 oahppi dadje eatnigiellan suomagiela ja ovtta sámegiela (davvisámegiela/anárašgiela/nuortalašgiela).

Oassi oahppiin jearahallui 2-5 oahppi jovkkožis. Oahppit välljejuvvojedje oahppadiimmu áigge. Dábálaččat oahppi ieš almmuhii, ahte son hálida oassálastit jearahallamii. Muđui projeaktabargi jearai oahppi mielde. Oktage ii biehttan jovkui searvamis. Jearahallamat biste diibmobealis diibmui. Jearahallangiellan lei juogo davvisámegiella dahje suomagiella. Joavkojearahallamat ledje logi: čieža badjedásis ja golbma logahagas. Daidda válde oasi oktiibuot 36 oahppi: 25 nieidda ja 11 gándda. Čielggadussii oassálaste maiddá 14 sámemána váhnema (sihke sáme ja suoma) ja 13 oahpaheaddji. Dát jearahallamat dahkkojedje oktahaslaččat. Stuorámus oassi dain dahkkui gieddeberggu olis, muhto oassi telefona dahje šleađgapoastta bokte. Jearahallamat biste diibmobeali ja golmma diimmu gaskkas.

Unna joavkkus jearahallan dahkkui temáid mielde, mii muittuha háleštallama, mas giedahallo ovddalgihtii mearriduvvon fáddá. Temájearahallama friija vuohki dahká dan, ahte vástideaddji vástida njuolgabut. Dasa lassin temáid mielde dahkkon jearahallama lea álki čuoldit fáttás fáddái. Proseassa govviyeaddji giehtagirjjiis daddjo, ahte sáhtta välljet friija, man ortnegis áššiid giedahallá. Ii dárbbáš hállat buohkaiguin seamma olu buot áššiin. Vai sáhtta vuodjut jearahallamii, lea jearahallis mielde nu unnán muitumerkejumit go fal vejolaš. Áššiid sáhtta logahallat vaikko fránskalaš sárgáiguin. Dasa lassin sáhtta geavahit veahkkejearaldagaid dahje čoavddasániid vai fidne háleštallama johtui. Temáid mielde jearahallan ii dáhpáhuva nu, ahte jearahalli lohka báhpáris dárkilis jearaldagaid dihto ortnegis. Ulbmilin lea háleštit temáid ja vuollemáid birra friija (gč. omd. Eskola & Suoranta 1998: 86–87.). Projeaktabargi lea heivehan friija giehtagirjjiid rávvagiid.

Materiála giedahallui nu, ahte buot oahppiid vástádušat čohkkejuvvojedje oktii. Vástádušat juhkojedje sohkahealli ja agi mielde. Dan mañjá dat čuldojedje temáid mielde: buresbirgejummi ruovttus, buresbirgejummi skuvllas, bajásšaddanbiras, sámi identitehta, asttuáigi, diedihangaskaoamit.

Hálideimmet geavahit gažadanskovis rabas gažaldagaid, dasgo dalle vástádušat speadjalastet mánáid ja nuoraid iežaset jurdagiid buoremus lági mielde.

2.2 Norga

Norgga mánáidáittardeaddji lea ieš jearahallan sámi nuoraid. Norgga beali sápmelaččat ássat viidát ja hállat mánggaid sámegiela. Mánáidáittardeaddji hálidii váldit vuhtii davviriikkalaš ovttasbarggu ja danin bijai deattu davvisámi guovllu nuoraid jearahallamii. Davvisámegiella lea sámegiela eanemus ovdánan girjegiella ja eanáš sápmelaččat hállat davvisámegiela. Mánáidáittardeaddji diehtá, ahte hástalusat mat gusket davvisámegiela nuoraide, gusket eanet ain eanet maid máttasámi ja lulejusámi mánáide. Danin berre projeakta adnojuvvo buot sámi mánáide guoskevažžan, iige dušše davvisápmelaččaid.

Mánáidáittardeaddji välljii Kárášjoga, Girkonjárdga ja Oslo joatkkaskuvllaid nuoraid jearahallamii. Sivvan dieid báikkiid välljemii lei dat, ahte mii hálideimmet buohtastahttit nuoraid diliid dakkár sámequovllu hálddašanguovllu báikkis, gos ášset olu sápmelaččat ja dáža báikkis, oaivegávppogis, gos sápmelaččat leat viehka olu. Makkár seammaláganvuodát ja erohusat dáid báikkiin leat? Ozaimet Oslo Kampen skuvlla sámegiel oahppiid, Girkonjárdga joatkkaskuvlla oahppiid ja Kárášjoga Sámi joatkkaskuvlla oahppiid. Oslos ja Girkonjárdgas oahpahus lea sámegielas, go fas Kárášjogas oahpahus lea sámegillii. Mánáidáittardeaddji jearahalai 15–16-jahkásaš nuoraid, dasgo dán ahkásaččain leat dahkkon unnán dutkamušat. Jearahallamat dahkkojedje dárogillii, dasgo giige ii sávvan daid sámegillii.

Olggobeale ”hárjeheaddji” lei veahkkin hábmemin jearahallanvugiid. Hárjeheaddji veahkeha jearadanprosessain stivrekeahttá daid, oahpaheaddji rollahan lea nuppelágan. Hárjeheaddjis eai leat vástádusat, son baicce geahččala fidnet oahppiid muiltalit vásáhusaid iešguhtege fáttá birra. Min mielas lei dehálaš, ahte jearahallamis nuoraid jurdagat ja dárbbut leat buot eará ovdabealde.

Geavaheimmet bargojoavku-málla, mas nuorat čoahkkanit ja juohkásit ságastit unnit joavkkuin. Joavkobarggus geavaheimmet govvatávvaliid vai gávdnat ohcusániid sápmelašvuoda positiivvalaš ja negatiivvalaš áššiid birra. Jearaimet oaiviliid golmma sierra dásis: skuvlla, báikkálaš servodaga ja bearraša birra. Nuorat sárgo maid ieža ja meroštalle sápmelašvuoda ja dážavuoda iežaset eallimis. Dát vuohki doaibmá buoremusat sullii 15 nuorain. Bargojoavku barggai sullii golbma diimmu ja mii fidniimet olu ávkkálaš dieđu nuorain. Jurddan lei, ahte sii buktet dieđu midjiide, dasgo sii buoremusat dihtet iežaset eallima áššiid. Nuppe dáfus sávaimet, ahte nuorat jurddašisgoadášedje iežaset kultuvrra gáhttema ja álggášedje oassálastit servodahkii.

Lei váidalahtti go Oslo nuorat serve láikket jearahallamii, eatge fidnen doppe albma bargojoavkku johtui. Oslo nuoraid jearahallamis šattai dan dihte rabas hálešteapmi, masa buohkat sáhtte searvat. Dás fuolakeahttá fidniimet olu dehálaš dieđu, maid nuorat mielas muitaledje.

Mánáidáittardeaddji lea háleštan oktiibuot 34 nuorain. Mánáidáittardeaddji mielas jearahallamiin fidne gova muhtun mánáid árgabeaivvis. Dát raporta ii atte ollislaš gova, mo lea eallit sámi mánán dahje nuorran. Raporta buktá ovdan nuoraid ávžžuhusaid sámi mánáid árgabeai eallima birra mearrideaddjiide.

Mánáidáittardeaddji lea maid jearahallamiid oktavuodas háleštan ollesolbmuiquin, geat leat hálidan buktit sámi mánáid ja nuoraid áššiid ovdan. Nuoraid oaivilat leat deháleamosat, muhto ollesolbmuid jurdagat adnojit nuoraid jurdagiid ja oaiviliid doarjjan dahje daid oainnusin dahkamii. Mánáidáittardeaddji lea háleštan oahppiid oahpaheaddjiiguin skuvllain, gos jearahallamat dahkkojedje: Marit Hættain og Berit Johnskarengain, Kampen skuvlla sámegiel oahpaheaddjiiguin, Ester Johnsenain og Sverre Østerbølain, geat leaba Girkonjárdga joatkkaskuvlla sámegiel oahpaheaddjit, Åge Sombyin, gii lea Kárášjoga Sámi joatkkaskuvlla hoavda, Kárášjoga mánáidskuvlla oahpaheaddjiiguin Sissel Gaupain ja Jon Nystadain, sámedikkiin, Girkonjárdga sámi váhnenfierpmádagain ja Guovdageainnu sátnejodiheaddjiin Klemet Hættain. Lassin hálešteimmet sámi mánáid fágalaš áššiin professor Asle Høgmoain, Romssa universitehta sosialantropologain Astri Dankertsenain ja Olmmošvuoigatvuodaguovddáža stipendiáhtain Hadi Lilein.

2.3 Ruotta

Mánáidáittardeaddji lea ovdalis (2002) jearahallan Ruota mánáid ja nuoraid das, ahte man duhtavaččat sii leat iežaset eallimii oppalohkái ja vel sierra muhtun eallima osiin (ruoktu, skuvla, skihpárat jna.). Seammasullasaš guorahallan dahkkui Perus, Bosnia Hercegovinas, Serbias, Kosovos, Montenegros, Sri Lankas och Vietnamas 2003-2005. Seammalágan báikkálaš guorahallan dahkkui čakčat 2007 Karlskoga ja Degerfors gielddaiguin. Guorahallamat čadahuvvojit mánáidáittardeaddji ovddidanvugiin, mii gohčoduvvo Nöjtbarnd-indexan (NBI). Metoda birra gávdná dieđuid Hur kul är det, på en skala?-raporttas (BR 2005:03). Dán raporttas mitaluvvo maiddái jagis 2002 čadahuvvon guorahallamis, mas lei mielde oassi Ruota 8–15-jahkásaš mánáin ja nuorain.

Sámi mánáid ja nuoraid oaiviliid ovdanbuktimis geavahuvvui metoda, mii oassin vuodđuduvvá NBI-proseassa álgobargojoavkku čadahannmállii. Málle lea heivehuvvon veháš ja gohčoduvvo dás "Váikkuheamihárjehussan".

Ovdalgo sámi nuoraid guorahallan dahkkui, ordnii mánáidáittardeaddji birranbeavddi ságastallama sámeskuvlastivrra, sámedikki, Sáminuorra nuoraidorganisašuvnna, etnikkalaš vealaheami eastadeaddji áššealbmá, Upmi universitehta ja "Guorahallan nuorra sámi ollesolbmuid eallineavttuid ja dearvvašvuoda birra" –guorahallanprojeavtta ovddasteaddjiiguin. Ulbmilin lei čohkket dieđuid ja vásáhusaid sámi mánáid ja nuoraid dili birra ja vel danin, ahte beassá mearridit guorahallanbáikki. Dát joavku doaibmá maiddái dáid mánáid ja nuoraid áššiid duogášjoavkun.

EU gáibida, ahte projeakta čadahuvvo dihto guovlluin. Ruota bealde projeakta galgá čadahuvvot Norrbottena leanas. Danin duogášjoavku evttohii, ahte projeakta čadahuvvošii Johkamohki Bokenskuvllas ja Östra skuvllas. Guorahallamii oassálaste nuorat, geat vázzet Östra skuvlla Johkamohki integreren luohkáiin ja nuorat, geat vázzet Bokenskuvlla sámi prográmma. Mán̄ga nuora lea eret miehtá Norrlandda, erenomážit logahatahkásaš nuorat. Johkamohkki lea viđa čearu (sameby) guovddášbáiki. Mán̄gga nuoras leage boazodoalloduogáš. Guorahallamii oassálastin lei eaktodáhtolaš.

Mánáidáittardeaddji ordnii juovlamánu 3.beaivve 2007 guokte váikkuheami hárjehusa Bokenskuvlla ja Östra skuvlla oahppiiguin. Mielde ledje 50 13–18-jahkásaš nuora (30 vuodđoskuvlla 7-9 jahkekurssa oahppi ja 20 logahaga oahppi). Hárjehusaid jođihii mánáidáittardeaddji konsulta, gii leamaš ovdal mielde NBI-guorahallamiin. Mánáidáittardeaddji ovddasteaddjit dokumenteredje hárjehusa.

Hárjehus čadahuvvui guovtti oasis, vuos 30 badjedási ja dasto 20 logahat oahppiin. Geavaheimmet guokte bargojoavkku, maid hárjehusat álget jurdagiid luvvemiin. Dán lágan bargojoavkkuid ulbmilin lea buktit ovdan nuoraide dehálaš oaiviliid sin perspektiivvas. Nuorat čálle kortii, mo lea leahkit nuorra sápmelaš Ruotas: mii buriid das lea ja mii fas ii. Dasto mánáidáittardeaddji ovddasteaddji čohkkii koarttaid, jugii daid vástádušaid mielde ja bijai oidnosii luohkkái. Dan man̄ná sii háleštedje vástádušaid birra. Dán háve buohkat jurddašedje váttisvuodaid birra seamma láhkai. Dáinna lágiin oasseváldit fidnejedje ivdnás gova das, mo lea leahkit nuorra sápmelažžan

Johkamohkis ja eará lagaš gielddain. Loahpas nuorat muitaledje maid sáhtášii dahkat sin árgabeai váttisvuodaid čoavdimii.

Dán guovtti hárjehusas nuorat maid besse ovttas veardádallat, man duhtavaččat dahje duhtameahttumat sii leat. Skala lei 0-10. Go oaivilat juohkásedje, rehkenastui sullii gaskaárvu ja juohkáseapmi merkejuvvui kortii.

Dán vuogi ávkin lea, ahte buohkat leat mielde hálešteamis. Muđui geassádeaddji oahppit eai fidne jienaset gullosii seamma láhkai go hállás oahppit. Nubbi buorre bealli lea dat, ahte buohkaide šaddá ollislaš govva váttisvuodain, dasgo gii beare sáhtá dadjat oaivilis, mii lea čállon kortii. Ná koartta ala čállon oaivila ii oamas dušše son, gii dan lea čállán. Bargojoavkkuin jurddašanbargu dahkko ordniiduvvan dialogain. Dan láhkai šaddá ovttaoaivilvuolta áššiin, ja go oaivilat leat mánggaláganat, daidda lea giddejuvvon eambo fuopmášupmi. Mánáidáittardeaddji geavaha hárjehusa dávjá ráhkkananbargoneavvun go lea guorahallamin odđa ášši.

Servodagas mánáid giedahallet dávjá objeaktan. Sis leat ráddjejuvvon vejolašvuodas beassat ságastallat iežaset eavttuid mielde. Mánáidáittardeaddji lea danin válljen doaimma vuodđun máná vuoigatvuodaid soahpamuša artihkkal 12, mas daddjo ahte mánáin lea vuoigatvuolta oassálastimii ja váikkuheapmái. Ná son lea addán sámi mánáide vejolašvuoda ságastallat iežaset perspektiivvas. Válljejuvvon metoda leamaš bealákeahces, eai ge dan bokte leat jerron erenomáš diliid dahje dihto albmanumiid birra. Mii ollesolbmot galgat álo udnat mánáidasamet ja nuoraidasamet vejolašvuoda dasa, eatge galgga jearahit eatge guldalit iežamet perspektiivvas.

Ráddjejuvvon resurssaid dihte lea guorahallan ráddjejuvvon sisdoalu ja ovddasteaddjivuoda ektui. Dieđusge dat sáhtá adnot váilevášvuohan. Nuppe dáfus guorahallan lea vuosttas lávki, mainna dál bukte ovdan válljejuvvon sámi nuoraid eallima buorit ja fuonit bealit. Guorahallan ii mital buot Ruota sámenuoraid eallima birra. Dan berre geahčadit baicce dihto joavkku čielggadussan, mii mitala nuoraid iežaset oaiviliin eallima birra.

Nuoraiguin hálešteapmi lea dáhpáhuvvan dihtomielalaččat almmá ovddalgihtii meroštallon oaiviliid dahje áššedovdiid problematiseremiid haga. Guorahallan buktá ovdan nuoraid eallima nugo sii dan oidnet, ii servodaga, mánáidáittardeaddji dahje ollesolbmuid cieggan ja problematiserejeaddji oainnu mielde.

Bohtosat eai ovddas eará go jearahallon nuoraid oaiviliid, maidda eai leat váikkuhan problematiserejeaddji ollesolbmuid oainnut. Bohtosiin oaidná, masa nuorat leat duhtavaččat ja masa eai, ja dat ovddasta maid nuoraid iežaset oaivila eallima ja eallindiliid birra. Oaiviliid govdatvuoda sáhtá buohtastahttit nuoraid oaiviliidda das, mo livččii ássat Stockholmma ovdagávpgis. Sii eai vásit, ahte sii leat objeaktan, sii leat baicce dohkálaš subjeaktan. Ná fuolakeahhtá das, mo biras ja mediat oaivvildit.

Go guorahallan ii leat ovddasteaddji, ii gánnet kvantifiseret oassálastiid oaiviliid iige analyseret vejolaš oktavuodaid. Dasa galggašedje mealgat eambo resurssat. Bohtosiid berre dan sadjái geahčadit nu, ahte dainna sáhtá dievasmahttit ovddit oaiviliid, dutkamuša joatkima veahkkeneavvun ja maiddái jurdagiid gohccáheaddjin ja doaimmaid vuolggáheaddjin.

Mánáidáittardeaddji lea dolvon hárjehusaid bohtosiid mánáide ja duogášjovkui.

3 Bohtosat

3.1 Suopma

Dilli ruovttus

Nuorat ja mánát muitaledje oainnuideaset erenomážit váhnemiiddes ja fulkkiides birra. Mánnga gažadanskovis namuhuvvui maid bearraša buorre ekonomii ja váhnemiid bargosadji. Čielggadussii oassálastán mánáid ja nuoraid mielde sin váhnemat ledje ordnen áššiid juohke láhkai bures. Sámemánáid váhnemiid vástádusat ledje (eanáš) seammalárganat go mánáidge. Buorre áššin lohkkui rabasvuohta bearrašis, eallindássi, bargosadji ja buorit bearašgaskavuodat. Jearahallon olbmui oktage ii leat bargguheapmin.

Nuorat hálidedje buoridit ruovttus mánnga ášši. Erenomážit nieiddat sávve eambo rabasvuoda váhnemiin ja eambo hálešteami singuin. Mánegasat dovdet iežaset oktonassan. Sivvan lei dat, ahte váhnemat leat olu barggus, váhnemat eai beroš dahje eai hálit leat mielde sin eallimis. Mánnga vástádusas váhnemiid rolla adnui dehálažžan.

Nieiddaid ja gánddaid vástádusaid viidodagas lei stuorra erohus. Gánddat bukte ovdan dábálaččat ovttá oavila go fas nieiddat sáhte muitalit viidátge iešguđetlágan áššiin. Oktage gánda ii čállán omd. váhnemiid jugsávuođa birra. Gávccii nieidda čálle, ahte váhnemat dahje nubbi sudnos juhká. Váhnemiid juhkanválttisvuohta guoská dán materiála mielde ovccii prosentii sámi nuorain. Oktage nuorain ii čállán das, gii fuolaha sis váhnena dahje váhnemiid jugadettiin.

Váhnemat namuhedje negatiivvalaš áššin dan, go guoibmi ii leat doarvái olu mielde máná eallimis. Muhtun váhnemat ledje fuolas das, go fuolkkit orrot guhkkinn. Dás ii oavvilduvvon dušše fysalaš gaska, muhto maiddáii psykologalaš gaska. Guokte váhnema dadje, ahte sámi servodat lea nuppástuvvan fuonit guvlui dainna lágiin, ahte soga mearkkašupmi lea geahppánan maŋemuš jagiid áigge.

Váhnemat ledje fuolas maid das, ahte sii eai máhte bajásgeassit mánáid ”doarvái” sápmelažžan. Sii sávve oazžut bearrašii veahki. Erenomážit sámeovuollu ravdaguvolluin ássi váhnemiid mielas mánáid bajásgeassin sápmelažžan gáibida olu ja lea váttis. Sámi váhnemat leat smiehtadan maiddáii olu iežaset skuvlaáiggi. Mánegasat sis ásse ásodagas skuvlla áigge. Muhtumiid mielas dát lei suohttasis ja oadjebas áigi, go fas soapmásiidda dat lei lean váttis áigi.

Dilli skuvllas

Eanáš nuorat ledje duhtavaččat skuvllain ja oahpahusain. Stuorámuš giitosa ožžo oahpaheaddjit, oahpahusa dássi, oktagaslaš oahpahuš unna oahpahušjoavkkuid dihte, somás skuvlaskihpárat, kulturdoaimma ja sámegeielat oahpahuš. Buorre bellin adnojuvvui maid dat, ahte skuvlagivssideapmi lea hárvenaš. Buot buohkanassii skuvla adnojuvvui oadjebas šaddanbirasin. Moadde oahppi čálle, ahte skuvllas lei buot endorii.

Nuorat ja erenomážit nieiddat rábmojedje sámi oahpaheaddjiid. Gažadanskovi ja jearahallamiid mielde sámi oahpaheaddjit mearkkašedje nuoraide olu. Sii leat dehálaččat nuoraid etnikkalaš identitehta hábmemis. Sámi oahpaheaddjiin orru leamen muhtunlágan duppalrolla sámenuoraid eallimis – sii oahpahit, muhto maiddáii dorjot nuoraid etnikkalaš identitehta. Jearaimet oahppiin maiddáii, maid skuvllas sáhtášii buoridit. Sii namuhedje čuovvovaš áššiid: eahpegelbbolaš oahpaheaddjiid, dan go oahpaheaddjiin ii lean áigi sidjiide, skuvlla vuoiŋŋa, skuvlabiepmu, guohpaváttuid skuvllas, bargoráfi, guhkes skuvlabeaivviid ja guhkes skuvlamátkkiid.

Guovttegielalašvuohta ja mánggakultuvrralašvuohta skuvllas

Stuorra oassi sámi nuorain lei dan mielas, ahte guovttegielalašvuohta ja mánggakultuvrralašvuohta váldojuvvo skuvllas bures vuhtii. Buorre beallin namuhuvvui earret eará dat, ahte suoma- ja sámegiela oahppit leat dásseárvosaččat. Oahppit rábmojedje erenomážit sámegiela oahpahusa.

Vástádusain bodii maid ovdan dat, ahte sámi nuorat eai leat gaskaneaset seammaárvosaččat. Oassi nuorain oažžu oahpahusa iežaset eatnigiela, go fas nuppit sáhttet oahppat buot oahppoávdnasiid sámegillii. Rektoriid mielas stuoramus sivva lea, ahte sámegiela máhtti ávnnasoahpaheaddjit eai gávdno. Sámi oahpaheaddjit dadjet, ahte sámegiela oahpahusa joatkkolašvuohta lea nubbi váttisvuohta. Váhnemat leat eahpesihkkarat, galgetgo sii bidjat mánaid sámegiela oahpahussii go ii dieđe, joatkašuvvago oahpahus čuoovvovaš lohkanjagi.

Nuoraid, sin váhnemiid ja oahpaheaddjiid mielas váttisvuohta lea maid dat, ahte vaikko nuorra livččii oahppan biologiija davvisámegillii miehtá skuvlaáiggi, de son ii sáhte čállit dan studeantadutkosis sámegillii. Okta sámehoahpaheaddji dajai, ahte suoma terminologiija lea amas oahppi, gii lea lohkan kurssaid sámegillii. Seamma oahpaheaddji dadjá, ahte son lea duššástuvvan go ” Suoma studeantadutkkuslávdegoddi ii leat dahkan maidige áššiin”. Oahpaheaddji lohka áddet nuoraid, geat eai duostta geavahit vuoigatvuođaset studeret lohkanávdnasiid sámegillii. Oahpaheaddji mielde oahppit leat gudneáŋgirat ja sii hálidit, ahte sis lea studeantačállošis seamma vuolgadási go earáinge.

Sámegiela oahppamateriála vátnivuohta lea stuorra váttisvuohta sihke nuoraid ja oahpaheaddjiid mielas. Buot sámegiela lea fuones dilli. Oahppamateriála čállit váilot. Vaikko eanáš oassi nuorain lea duhtavaččat dasa, mo skuvla váldá vuhtii guovttegielalašvuođa ja mánggakultuvrralašvuođa, muhtun oahppiid mielas sis lea fuonit dilli go davvisámegielaigiin. Dáidda gullet suomagiela sámenuorat, sihke anáraš ja nuortalaš nuorat. Muhtun váhnemat árvvoštallet maiddá skuvlla ja oahpaheaddjiid das, go dihto skuvllain sámi mána meroštallo dan vuođu leago son suomagiela vai sámegiela oahpahusas. Muhtumin mánát, geat eai máhte sámegiela, eai beasa mielde sámegiela dáhpašusaide.

Joavkojearahallamiin ja oahppodiimmuin bodii ovdan, ahte skuvllain illá lea oahpahus sámi historjjá birra. Čeavetjávrru nuorat muitaledje, ahte sis lea oahpahus nuortalaš historjjá birra, muhto eará sámehoavkkuid historjjás ii ollege. Muhtun sámenuorat ledje skuvllas gullan sámiid boares oskkus. Moadde nuora dadje, ahte sin váhnemat ledje muitalan sámiid lagašhistorjjás. Rektoriid ja oahpaheaddjiid mielas váttisvuohtan lea dat, go sámi historjá ii gula oahppaplánaide. Okta sámi rektor evttohiige čuoavddusin sámi oahppaplána, mii livččii oktasaš buot sámeguovllu gielddain.

Joavkojearahallamiin ja oahppodiimmuin háleštuvvui maiddá das, mo suomelaš vuođdoskuvlla oahppogirjjiin gieđahallet sápmelaččaid. Ovtta unnitjoavkkus nuorat muitaledje, ahte servodatoahpu girjjis lea dušše okta bihtá sámiid ja románaid birra. Sámi historjá ii gieđahallo ovttage girjjis.

Historjjá ja eatnandieđu oahppogirjjiid leat ovtta láchkai našuvnna speajal: daid dutkkadettiin sáhtta oaidnit, makkár iešgovva dihto álbmogis ja nátionálastáhtas lea ásahuvvon lágalaš ja virggálaš oahppogirjjiid dohkkehanmeannudeamis. (Paasi 1998: 219). Suomas eai dán áigái dárkkis oahppogirjjiid ovdalgihtii. Goastideaddji vástida girjjiid sisdoalus.

Identitehta

Eanáš nuorat atne iežaset sámi identitehta buorre áššin. Čiezas vástidedje, ahte sápmelašvuohta ii mearkkaš sidjiide maidige. Okta sis lei nieida, loahpat ledje gánndat. Vástádusain gávnna, ahte gánndaid mielas boazodoallokultuvra lea oalle dehálaš oassi sámi identitehtas. Maiddái nieiddaid vástádusain boazodoallu atnui dehálažžan, muhto sii deattuhedje giela mearkkašumi.

Guorahallamis jearahallon sámi oahpaheaddjit leat bargan sámenuoraiguin badjel 20 jagi, soapmásat juobe badjel 30 jagi. Sii leat vásihan bargguset bokte, ahte sámi nuoraid identitehta- ja iešdovdoáššit leat nuppástuvvan buoret guvlui. Measta buohkat leat ovttamielas das, ahte dálá sámi nuorain lea nana sámi identitehta. 1990-logu loahppa adnojuvvo muhtunlágan renesánsaáigin. Teknologiija lea rievadan maiddái sámi nuoraid máilmmi. Sin gárvodanvuogit leat rievdan. Nuorat geavahit sámi kultuvrralaš symbolaid roahkkadeabbot go ovdal. Lea dábálaš, ahte sii činjadit árgan ovdamearkka dihte silbačijaguin, mat geavahuvvojit gávttiin.

Vaikko stuorámuš oasis sámi nuorain lea nana sámi identitehta, muhtumiin leat váttisvuođat sápmelašvuođa dihte. Muhtun nuorat eai vuolgán mielde čielggadussii. Muhtumat sis oassálaste projektabargi diibmui, muhto sii eai hálidan deavdit gažadanskovi. Muhtun nuorat eai atnán iežaset sápmelažžan. Okta oahpaheaddji dajai, ahte muhtumin etnikkalaš identitehta hápmášuvvan lea rašes proseassa. Oahpaheaddji logai vásihan dan barggus bokte, muhto maiddái váhnemin.

Unnitjoavkkus gažaduvvon nuoraid mielas sápmelaččaid eai šat vealat. Dán sáhtta dulkot nu, ahte rabas vealahepmi ii oro šat gávdnomiin. Dušše guovttis dadje, ahte sin leat soames háve vealahan sin etnikkalaš duogáža dihte. Muđui nuorain ledje dušše positiivvalaš vásáhusat sápmelašvuođas. Okta váhnemiin namuhii, ahte su máná ledje givssidan go sus lei leamaš gákti badjelis. Váhnema mielas givssideapmi ii boahtán njuolga sápmelašvuođa dihte. Givssideami čuovusin mánná ii šat hálidan coggat gávtti badjelii.

Unnitlogut unnitloguid siste – nuortalaččat ja anáraččat

Nuortalaš nuoraid identitehta lea maid nanosmuvvan mañemuš jagiid, ná gávnnaheđje nuoraid váhnemat ja oahpaheaddjit. Ovtta oahpaheaddji liikká dajai, ahte fuones iešdovdu vuhtto ain. Su mielas dat lea vássán áiggiid noadđi: váhnemiid skuvlaáiggi vásáhusat ja eallinbiras vuhtto mánáin. Dán oahpaheaddji mielas mánná guhkes áigi ovdalgo bahča vásáhusat vajálduvvet.

Nuortalaš nuorat leat fuolas das, go nuortalašgielat oahppamateriála váilu. Oahppamateriála ráhkadeapmi lea dušše moatti nuortalašgielat oahpaheaddji veagas. Buot stuorámuš fuolla lea goit nuortalašgiela dilis oppalohká. Positiivvalaš ášši lea nuortalašláhka, man ulbmilin lea ovddidit nuortalaččaid eallindiliid ja áigái boadu ja ovddidit nuortalaš kultuvrra. Lága olis nuortalaš badjeolbmot ja eará nuortalaš luondduealáhusolbmot fidnejit doarjaga ja loanaid ássanviesuid várás.

Okta nuortalaš váhnen árvvoštalai nuortalašlága. Su mielas nuortalaččaid vuoigatvuođat ráddjejuvvojit menddo sakka guoskat beare nuortalaš guovllu. Váhnema mielas galggašii doarjut maiddái daid nuortalaččaid, geat ássat nuortalaš guovllu olggobealde. Servodat lea rievdan, eaige buohkat sáhte fidnet áigái boađu árbevirolaš ealáhusain.

Ii oktage anárašváhnen jearahallojuvvon. Jearahallamis lei mielde okta anáraš oahpaheaddji, gii lea oahpahan sámi nuoraid davvin badjel 20 jagi. Son lei fuolas anárašgiela dilis: váhnemat eai máhte giela, iige dat hállojuvvo ruovttus. Anára vuolledási ovtta luohkás lea oahpahuš anárašgillii, muhto badjedásis sáhtta dán áigái lohkat anárašgiela dušše guokte diimmu vahkus. Sivvan lea dat, go eai leat oahpaheaddjit, gii máhtášedje anárašgiela.

Sámeguovlu bajásgeassinbirasin

Hálideimmet diehtit, maid sámi mánát ja nuorat atnet árvvus ja gosa sii hálidit ásaiduvvat skuvlla maŋŋá. Lea dehálaš diehtit dán, dasgo maŋemuš logijagis Suoma beale sámit leat eanet ain eanet fárren sámeguovllu olggobeallai. Jagis 2007 Suoma sámiin 61,7 proseantta ásse sámeguovllu olggobealde (Sámediggi 2008). Earret eará sámediggi leamaš fuolas fárrenlihkadusas.

Vástádusaid mielde sámi nuorat ehccet ruovttuguovlluset: 42,5 proseantta (37 vástádusa) hálida máhccat davás oahpuid maŋŋá, 25,3 proseantta hálidivčče ássat Roavvenjárggas (22 vástádusa), loahpat namuhedje ee. Giema ja Oulu vejolaš ássanbáikin. Guđas eai máhttán dadjat gos sii hálidivčče ássat. Roavvenjárga orui buorre molssaeaktu daninge, go dat lea Lappi leanas, iige dat leat nuoraid mielas menddo guhkkín ruovttus.

Nuorat atnet árvvus erenomážit buhtes luonddu, ráfi, oadjebasvuoda ja muohttaga. Mánŋga skovis namuhuvvui maid boazodoallu, sámegiella ja sohka. Vástádusaid vuodul sáhtá čuoččuhit, ahte measta buot sámenuorat atnet ruovttuguovlluset árvvus. Dušše okta sis čálii, ahte davvin ii leat miige buriid.

Vástádusain boahká ovdan, ahte sámenuorat gártet oalle árrat smiehttat sierra studerenvejolašvuodaid. Jos nuorat eai vállje ruoktogieldda logahaga, sii fertejit mannat ámmátskuvlii ovdamearkka dihte Soađegillái dahje Roavvenjárgii. Suoma davimus oahpahušguovddáš lea Sámi oahpahušguovddáš Anáris. Doppe sáhtá gazzat oahpu, mii ráhkkanahttá sámeduoji ja boazodoalu ámmátdutkosii. Sámi oahpahušguovddášis sáhtá lohkat maiddá eará oahppoávdnasiid, main fidne válmmašvuoda ollesolbmuid oahpuid máŋŋga suorggis.

Sámi nuoraid asttuáigi

Jearaimet sámi nuorain, maid asttuáigge doaimmaide sii leat duhtavaččat ja maid sii hálidivčče buoridit. Nuorat ledje duhtavaččat earret eará skihpáriidda, bivdo- ja guolástanvejolašvuodaide, asttuáiggebuđaldanfálaldagaide, nuoraidvissui, deaivvadanbottuide ja leairraide.

Nuorat ledje duhtameahttumat dasa, go váilot asttuáigge buđaldandoaimmat. Sii váidaledje maiddái oktovuodas. Čielgasit eanemus vástádušat bohte nuoraidviesu váiluma birra. Vástádušat molsašudde dan mielde, man guovllus nuorat ássat. Guovddášbáikkiid nuorat (Avvil, Heahtá, Ohcejohka) ledje duđaveabbo ásttuáiggiin go eará sajis ássi nuorat. Bajábealde namuhuvvon báikkiid nuorain ledje buoret asttuáiggedoaimma vejolašvuodát go unnit báikkiid nuorain. Nuorat sávve maiddá čeahkkananbáikkiid. Gilibára lea muhtun báikkiin áidna čeahkkananbáiki.

Gielddaid ordnen doaimmat gusket eanáš lihkaeapmái. Nuorat ledje hui duhtavaččat asttuáiggedoaimmaide, gos dat ledje ordnejuvvon. Nuorat namuhedje maid giliid, main giella ii ordne mangelágan asttuáigge doaimmaid. Oktage nuorra ii čállán sámegiella doaimmain. Hárve nuorra oppa sávaige dakkára. Nuorat, geaidda ii fálljođihuvvon doaimmaid suomagilliige, eai kanske oppa jurddaš, ahte sii sáhtášedje gáibidit asttuáigge doaimmaid sin iežaset eatnigilli. Ovtta áidna vástádušas lei sávaldat sámegiella teáhtera birra. Joavkojearahallamiin moadde nuora sávve girjeráju iežaset ruoktogillái. Girjeráju leat guovddášbáikkiin, muhto eai doaresbeale báikkiin. Muhtun giliin fitná girjebusse. Ovdamearkka dihte Gilbesjávrris girjebusse fitná oktii mánus.

Sámenuorat ja media

Oahppadiimmuid unnitjoavkoháleštemiid áigge jearaimet nuorain, makkár mediafálaldagaide sii fidnejit ja makkár fálaldagaide sii sávašedje. Nuoraid radioprográmmat leat oalle unnán ja tv-prográmmat eai leat ollege. Muhtumat dadje, ahte sii guldalit Norgga sámeradio go dat váldá

vuhtii sámenuoraid árvvus anihahtti láhkai. Mánegasat sávve sámegiela interneahhtasiidduid ja sámegiela tv-ráidduid.

Buot nuorat earret ovttadadje, ahte eanetlogu álbmoga dieđihangaskaoamit buktet ovdan oalle stereotyhpalaš gova sámiin; dan mielde sápmelaččat leat alkoholisttat, sis lea álo gákti badjelis eige sii dieđe maidige ođđa áigge eallimis.

Sámiide dávjá laktojuvvo boaresáigásašvuoha, man vuostegeahčin fas adnojuvvo ođđaáigásašvuoha. Dát govva lea nannejuvvon nu, ahte kultuvrra boaresáigásaš iešvuogit deattuhuvvot ja ođđa áigi guđđojuvvo oalát sápmelašvuoda olggobeallai. (Lehtola 1999: 15–16.) Oassi nuorain lea eddon dan vuohká, mo dieđihangaskaoamit govvidit sámiid. Sii sávvat, ahte dieđihangaskaoamit attášedje sámiin ovdan duodalaččat ja dálááigásaččat gova.

3.2 Norga

Bearaš

Bearašovttastumit

Mánáidáittardeaddji ii leat objektii vvalaččat iige aktii vvalaččat meroštallan nuoraid sápmelašvuoda. Dása leat válljejuvvon dat nuorat, geat leat válljen mannat sámegiela oahpahussii. Buot nuorain, earret ovttas, lei sámi duogáš. Oslos ássi nuorain lei eanáš dušše nubbi váhnemiin sápmelaš. Nu lei maiddái Girkonjárdga nuorain, muhto eanáš Kárášjoga nuorain ledje guktot váhnemat sápmelaččat. Dás fuolakeahhtá nuorat vihkkedalle mángii seamma áššiid sápmelašvuoda hárrái. Sis leat stuorát bearrašat, sii leat eambbo čadnon bearrašii go dážat ja leat lagabus soga go maid norgalaš lea. Buohkaid mielas lea buorre go sámi bearrašat leat stuorábut go dáža bearrašat. Ii leat goassege okto, "bearaš lea okta joavku" ja sámi bearrašat laktasit eambbo oktii go dáža bearrašat.

Eanáš hálldašanguovllu olggobealde ássiid fuolkkit ássat hálldašanguovllus. Sii dovdet bures fulkkiideaset, go fas norgalaččain dábálaččat ii leat makkárga oktavuoha fulkkiiguin nugo váhnemiid nuppi buolvva oarbmeliiguin dahje vilbeliiguin. Sii leat mielde stuorra doaluin, nugo heajain ja máná gástašemiin, mat leat sin mielas dehálaš sámi doalut.

Sámi bajásgeassin?

Jearaimet nuorain, leago sin mielas sámi mánáid bajásgeassin earálágan go dáža bajásgeassin. Vástádušat molsašudde dan mielde, leigo oahppi bajásšaddan sámi eanetlogu guovlluin vai Oslos dahje Girkonjárdgas.

Kárášjoga bearrašii nuorain leat unnán njuolggadusat

Nuorat eai dárbbáš muitalit, jos sii leat mannamin ustibiid lusa dahje jos sii vulget jodašit. Vahkuloahpas bearaš vuolga ovttas gosa nu ja mángga bearrašis leat iežaset galledanbáikkid. "Mu mielas mii eat leat nu dárkkid go máttáolbmot." Nuorat boradit goas hálidit ja mannet nohkkat goas hálidit. Sii mearridit ieža árgabeaivvi jođu, eige sin stivre nu olu. "Boradan goas beare."

Girkonjárdga ja Oslo nuorat muitalit, ahte sii dihtet, ahte ná maid sáhtta bajásgeassit mánáid. Dat ii dattege gula sin árgabeaivái. Sii čujuhit Guovdageidnui ja Kárášjohkii go hállet friija nohkanáiggiin ja boradanáiggiin. Buot nuorat leat goit gullan stállomáidnasiid ja muhtumat

dadjet váhnemiid geavahan máidnasiid bajásgeassimis. Okta nieida muitalii borranbeavddis, ahte sii ásse johkagáttis dalle go son lei unni. Su lávejedje balddáhallas mannamis johkagáddái, dasgo doppe ledje badjellunddolaš sivdnádušat.

Man sábmái mun lean dahje man dáža mun lean?

Nuorat leat čavlaí sápmelašvuodaset dihte. Sápmelašvuoda bokte beassá sisa kultuvrii ja árbevieruide. Sámi identitehta molsašuddá dattege guovlluid mielde. Oslo nuoraid mielas lea somá leahkit sápmelaš, muhto sii eai buvttet sámi identitehta oidnosii. Sii válljejjit, goas sii buktet sápmelašvuodaset oidnosii ja goas fas čihket dan. Girkonjárgga nuoraid mielas sin servošis sápmelašvuoha boahá álkit oidnosii. Seammás sii jurddašit, ahte sin birrasis leat sámiid birra doaladumit, mat eai doala deaivása. Dás čuovvu, ahte sii eai hálit čájehit sápmelašvuodaset.

Buot nuorat dovdet iežaset sihke sápmelažžan ja dážan. Sápmelašvuoha čatnasa eanáš bearrašii, márkaniidda ja árbevieruide go fas árgabeaivve eallin meroštallojuvvo dážan. Skuvlaeallimis nuorat maid dovdet iežaset dážan ja sis leat olu dáža ustibat. Ieš skuvlavázzin adno dáža hoidun fuolakeahtá das, vázzágo skuvlla Kárášjogas, Girkonjárggas vai Oslos. Seamma áigge skuvla lea sámi, go doppe lea sámegeielat oahppu, man oahppit atnet deháleamosin sámi identitehta doalaheamis. "Giella dahká sápmelačča sápmelažžan. Giella lea sápmelašvuoda dovdomearka" dadjá okta girkonjágalaš gánda. Sin eallimis lea sihke sápmelašvuoha ja dážavuoha ja dat leat badjálágaid. Dát lea midjiide dehálaš mearka das, ahte sápmelašvuoda ja dážavuoda ii gánnet juohkit čielgasit guovtti eará oassái. Duohtavuoha lea earálgan ja sápmelašvuoha ja dážavuoha vuhttojit mángga láhkai.

Sápmelašvuoda birra hállon maid sohka buolvvaid gaska. Mánega nuora hállon váhnemiid váilevaš sámegeiel dáiddus ja das, maid dáruiduhttin lea sidjiide dahkan. "Sámit givssidit min – dáruiduvvan sámiid mielas mii leat menddo sámemielagat go leat sámegeiel oahpahusas ", dadjá okta nieida.

Kárášjoga nuorat ellet badjedilis eambo go eará nuorat. Sii besset leat duoddaris ja vásihit badjeeallima. Sii bajásšaddet juigosiin, luonddu lagašvuodain ja boazodoalu árbevieruin, maidda eará nuorain lea teorehtalut oktavuoha. Boazodoalu eallinvuohki ii dattege govviduvvo dušše positiivvalaš áššin. Sámi servodagas sámi bearrašii gullet muhtun bákkolaš oahput, badjeolmmoš galgá omd. oahppat dovdat bohcco. Ferte oahpahallat goarrut ja oahppat málestet sámi láhkai. Kanske muhtumin lea menddo olu friijavuoha, dadjá muhtun. Nuppiid mielas dat fas lea buorre ášši, dasgo dalle sis lea friijavuoha hábmet oaiviliid ieža.

Oslo nuorat leat vásihan, ahte váhnemat dávjá sávvet mánáidasaset sámi identitehta, muhto giige ii dovdda ahte sin lea bággen meroštallat iežaset sápmelažžan. Muhtumii šaddá heajos oamedovdu, jos son ii sámás sápmelaš váhnemiinnis. Nuorat leat maid vásihan dan, ahte sin sápmelašvuoha adno suohttasin. Ovtta nieidda ledje jearran juoigat ovtta konfereansa bottus. Son lei váivašuvvan dan dihte.

Buot nuorat liikojit sámi biepmuide ja sin mielas dat lea dehálaš ja positiivvalaš ášši sámi kultuvrras. Ovtta jearahallamis Kárášjogas šattai garra ságastallan dihto márfi birra. Oslos nuorat smáhkohalle go gulle hállamin biđđosa birra (sámi mális, ráhkaduvvon bohccobierggus), ja dan seamma vásiheimmet Girkonjárggas. Doppe mii beasaimet borrat oktii biđđosa jearahallamiid áigge. Ovttajenalaš positiivvalaš vásáhus sámi árbevirolaš biepmuid birra sáhtá mearkkašit, ahte biepmu lea dehálaš sámi kulturmearka, mii bisuhuvvo maiddái gávpotbáikkiin.

Nuorat vástidit gergosit, ahte gákti lea oassi sin sámi identitehtas. Buohkain lea gákti, muhto dat lea hárve badjelis. Dat coggo badjelii stuorát doaluid áigge, omd. guovvamánu guđádis,

rihppamárkaniin ja heajain. Gávtti geavaheapmi lea gitta maid agis. Mánnán gákti geavahuvvo, muhto de lea áigodat, goas ii leat miella coggat dan badjelii. Nuorat goitge geavahišgohtet gávtti maŋnelis. Gávttis lea maid oalle dehálaš ekonomálaš árvu. "Mu nu suhttada go mu dáža ustibat ožžot 12 000 ruvnnu konfirmašuvdnii ja sii gáddet, ahte mun in oaččo maidige go oaččun gávtti. Sii eai ádde, ahte gákti lea mielahis divrras", dajai okta nieida.

Oahpahusdilli

Buot nuorat, geaiguin deaivvadeimmet, dadje deháleamos áššin sámi oahpahusa. Oslo ja Girkonjárgga nuorat ožžo oahpahusa sámegeielas, go fas Kárášjoga nuorat fidnejedje oahpahusa sámegillii. Dát erohus lea dehálaš ja muitala, man olu sámegeiella ja kultuvra mearkkaša nuoraide. Lea stuorra erohus das, ahte oažžugo nuorra buot oahpahusa sámegillii vai oažžugo son sámegeiella ja kultuvrra oahpahusa moadde diimmu vahkus.

Nuoraid sámegeiel oahpahussii álgima sivat ledje mánggaláganat. Eanáš nuorat sávve beassat sámástit iežas bearrašiin. Sii hálidedje maid oahppat eambbo giela birra. Oslos eanáš háve sámi váhnen evttohii, ahte nuorra álggáši sámi oahpahussii. Okta nuorra lei leamaš sámi mánáidgárddis ja su mielas lei lunddolaš joatkit sámegeiella studerema. Ovttá fas lei su ustit movttiidahtán. Girkonjárggas sivat ledje seammaláganat. Dasa lassin muhtun lei vázzán sámi skuvlla. Kárášjoga nuoraide lei lunddolaš joatkit sámegeiella lohka joatkkaskuvllas dan maŋná, go lei leamaš sámegeielat vuodđoskuvllas.

Min joavkkus ledje olu eambbo nieiddat go gánddat, geain lei sámegeiella oahpahus dahje sámegeielat oahpahus. Nieiddaid mielas dát čájeha, ahte gánddat eai beroš sámegeiel oahpahasas. Sis leat eará doaimmat, maidda manná olu áigi. Oslos leat oppalohkái viehka unnán oahppit sámegeiel oahpahasas, vaikko Norggas ássat jur Oslos eanemus sápmelaččat. Oslo sámi nuorat lohket sámegeiella skuvlla maŋná. Oahpahusbáikái Kampen skuvllii lea maid guhkes mátki. Dát dagaha dan, ahte nuorain leat guhkes beaivvit ja dat geahpida motivašuvnna lohkat sámegeiella. Dát ii leat goit áidna sivva, muhto lea goit okta sivain, manin oahppit leat unnán sámegeiella oahpahasas ja manin sii leat dájvja eret oahppadiimmuin.

Oahppit govvidit sámegeiel oahpahusa dili čáhppadin. Sii muitalit, ahte sii fertejit skuvlabeai áigge geavahit gávccii earalágan oahppogirjii vai sii sáhttet lohkat sámegeiella. KLO6 maŋná eai leat odđa sámegeiella oahppogirjii. Nuoraide lea fállon boares materiála, iige dat muđuige leat doarvái. Kárášjoga joatkkaskuvlla nuorain, geat leat sámegeielat oahpahasas, lea dušše okta sámegeielat oahppogirji. Eará oahppogirjii leat dárogillii, muhto oahpaheaddji oahpaha sámegillii. Kárášjoga nuorat hirpmástuhtte min go sii dadje, ahte sii eai hálit oahppogirjiiid sámegillii. Sin mielas lea váttis čuovvut oahpahusa, jos girjii livčče sámegillii. Buohkat ledje goit ovttaoaivilis das, ahte oahppogirjiiid sáhtášedje leat sámegillii dalle, jos livččii duohta buorre oahpahus miehtá vuodđoskuvlla. Nuorat váillahedje maid sámegeielat diehtosátnegirjii.

Nuoraid mielas sámegeiel oahpahusa sisdoallu lea dattege oalle dávggas. Sii besset eanáš ieža leat mielde mearrideamin, maid studerejit. Sis ii leat dušše giellaoahppu, muhto sii lohket maid sámi kultuvrra, duoji ja sápmelačča luonduoktavuoda birra. Dát lea sin mielas positiivvalaš ášši ja dat dahká oahppama mávssoleabbon.

Girkonjárgga oahppandilli govviduvvo oalle eahpeštádisin. Maiddái oahpaheaddjit molsašuvvet dájvja, mii dagaha dan, ahte oahppiide oahpahuvojit seamma áššit mángii ja oahpahasas šaddá láittas. "Lean oahppan ivnniid ja loguid sámegillii mángii," dadjá okta oahppi. Oahpahusa dássi lea nu heittot, ahte bargobihtát, maid galggašii máhttit mánga jagi vel sámegeiel oahpahusa maŋná,

leat dalle menddo váddásat. Lassin skuvlahoavddat eai deattut sámegiela oahpahusa. Girkonjárdgas sámegiela oahpahus beasai álgit skuvlajagi álggus easkka 2007. Ovdal sámegiela oahpahus beasai johtui easkka dan maŋŋá, go buot eará oahppoávdnasat ledje jođus ja sámegiela oahpahus heivehuvvui daidda. Oahpahus Girkonjárdgas dáhpáhuvvá skuvlaáigge, muhto nuorat vásihit, ahte ávnnasoahpaheaddjit eai ádde dan, go sii eai hálit guođdit fágaoahpu danin vai sii besset lohkat sámegiela.

Dás oaidná, ahte oahppaneavvodilli, oahpaheaidilli ja skuvlahoavddaid doaladumit sáhttet dagahit dan, ahte oahppit leat eret oahppadiimmuin iige oahpahus leat dohkálaš. Dušše dán ii daninassii goit sáhte čilget, manin sámi nuorat eai loga sámegiela omd. Oslos. Ferte geahčadit diliid ja dan, leago oahppis mokta studeret skuvlla maŋŋá ja mo oahppi hábme sámi identitehta.

Báikkálaš servodat ja sámi biras

Kárášjogas nuorat ellet sámi árgabeai dilis. "Lea olu álkit leat sápmelaš. Buot nuorain lea vejolašvuohta vuodjit skohteriin ja jos hálidit vuolgit vuojašit, de ii leat eará go vuoddját. Mis lea niibi ja velá veháš niestebihtá fárus. Jos ásašin máddin, livččen váldán fárrui vuoncábierggu ja boradanrádiid ja olu ovttahávegrillaid".

Báiki lea lahka luonddu ja lahka sámi eallima. "Sápmelačča diibmobealli" govve mo sápmelaččat eai beroš jur juste diibmoáiggiin. Kárášjohka govviduvvo lagaš searvvušin, gos sáhtttá luohttit olbmuid rehálašvuhtii ja gos mánát johtalit viehka friija eaige dárbbas čilget, gosa leat mannamin. Ná unna báikkis ássamis leat maid unohisvuodát. Ságat johtet johtilit ja olbmui leat olu ovdagáttut "Leat olu ovdagáttut, omd. olbmo liikki ivnni dihte. Eaige sámi bártnit dánsso baleahta". Sámiid gaskkas dáhpáhuvvá givssideapmi; nuoraid mitalusaid mielde badjeolbmot sáhttet badjelgeahččat eará sámiid.

Nuoraid mielas Oslos ii gávdno sámenuoraid biras, eaige nuorat, geaiguin deaivvadeimmet, dovdan nuppiideaset. Sii vásihit sápmelašvuoda dalle, go galledit fulkkiid Davvi-Norggas. Sii buohkat ávvudit sámiid álbmotbeaivvi guovvamánu 6. beaivve. Nuorain lea dalle friija skuvllas. Nuorat sáhtášedje buresge oahpásmuvvat eará sámi nuoraiguin, muhto sii eahpidit čeahkanit dušše danne, go sii leat sápmelaččat. "Deaivvadeamiin galggašii leat juoga suohttasis doaimma," dajai okta nieida.

Oslo nuorat eai dieđe, makkár vuoigatvuodát sis leat sámi nuoraid stipeandaortnegiidda ja universitehtaid sisabeassaneriide. Dán lágan dieđuid sii váillahit eambo. Giige Oslo nuorain ii lean fitnan geahččamin sámedikki nuoraidsiidduid dahje infonuora interneahhtasiidduid, mat leat sámi nuoraid diehtajuohkinsiidu.

3.3 Ruotta

Dása mánát ja nuorat ledje duhtavaččat

Dán guorahallamis eanáš nuoraid mielas luondu lea posiitiivvalaš ášši, ja buot mii gullo boazodollui, nugo guottet, miessemearkun, ealgabivdu ja bigálusat. Nu maiddá muohttaga buot hámit, meahcci ja duottar. Asttuáigi bođii dávjá ovdan háleštemiin ja nuoraide lei dehálaš beassat vuodjit našuvnaparkkas. Geasuheaddji báikin, gos lea suohtas fitnat, namuhuvvojedje Suorva ja Stálluokta. Vai beassá Stálluovtta geasseorohakkii, ferte vuodjit skohteriin Badjelanta našuvnaparkka čađa. Badjeolbmot, geain lea geasseorohat doppe, ožžot vuodjit skohteriin doppe ja geasehit biepmu geasi várás ja bargat bohccuiguin doppe.

Mánasat nuorain leat duhtavaččat skuvllain ja dainna, maid skuvla fállá. Nuorat atnet árvvus erenomážit sámegiela oahppadiimmuid. Musihka- ja čuojanasoahpahus leat maiddá oalle

dehálaččat. Nuorat liikojit ovtastallat eará nuoraiguin ja ollesolbmuiguin skuvllas ja oppalohkái buđaldit earáiguin.

Nuorat leat oadjebasat dalle go sii leat eará sámiiiguin ovttas. Sii vásihit erenomáš lagašvuoda ja oktavuoda go leat ovttas eará sámiiiguin. Bearaš mearkkaša olu. Sin mielas lea bearrašiid ánsu go nuorat máhttet láhttet nu čábbát. Go nuorat hállet bearraša birra, de sii čujuhit viiddis sohki eage dušše váhnemiidda ja oappáziidda. Nuoraid mielas bearašeallin dahká sin iešihkkarin.

Nuorat atnet Johkamohki márkaniid stuorra árvvus. Sin mielas lea dušše buorre ”ahte Johkamohkisge dáhpáhuvvá juoidá”. Doppe sii oaidnalit olu olbmuiguin, muhto deháleamos lea gávnnadit ustibiiguin. Doppe beassá vásihit maid sámii kultuvrra, borrat njálgga biepmuid ja geahčadit dujiid. Nuorat atnet árvvus maid Johkamohki sámii guovddáža. Okta sivva dasa lea go doppe lea mánggalágan doaibma. Sin mielas Johkamohki guovddáš juohká máilbmái dieđu sámii kultuvrra birra.

Boarrasut nuorat hálidit eambo oktavuoda eará nuoraiguin rájáiid rastá ja danin sii atnet ovttasbarggu eará riikkaiguin positiivvalažžan. Olgoriikkat geasuhit.

Nuorat atnet árvvus sámii kulturbeivviid ja feasttaid. Sin mielas dalle buorre vejolašvuoda čájehit earáide, mo sápmelaččat ellet: borrat ovttas njálgga mállásiid, lávlut ovttas, geahčadit dujiid ja biktasiid. Sámi álbmotbeaivi lea maid dehálaš sin mielas ja lea suohtas go dalle oazžu sávta ja gáhku. Okta nuorain árvalii ”lea suohtas leahkit sápmelaš!”. Nuorat liikojit gáhttet árbevieruid. Liikká sii atnet sámeservodaga heiveheami stuorra servodahkii positiivvalažžan.

Guorahallamii oassálastán sámii nuorat čujuhedje mánáidáittardeaddjái, ahte sii leat čevalái identitehtaset ja duogaža dihte. Nuorat čuoččuhit fámoláččat, ahte giella dagaha nana identitehta. Sii leat čevalái maid sámii eallinvuogi dihte ja go sápmelaččat leat Ruota áidna eamiálbmot, geain lea iežaset sámediggi. Háleštemiin mángasat bohte ovta oavilii das, ahte ”lea suohtas gullat eamiálbmotbearrašii”.

Rávvásut nuorat hálle maid ráhkisvuoda birra. ”Sámenieiddat” ja ”sámebártnit” ledje buoremus nuorat dán oktavuodas. Mánát leat duhtavaččat eallimii oppalohkái ja sin mielas sámii eallinvuohki dagaha dán duhtavašvuoda.

Dása nuorat eai lean duhtavaččat

Nuorat eai lean duhtavaččat buot áššiiiguin. Nuoraid mielas sámiiid dilli lea áiggiid čađa futnon. Sii leat bággehallan fárret báikkiide, gos sii eai kánske hálit ássat. Sii eai leat beassan geavahit eatnamiid, maid sámii leat ovdalis áigge geavahan ja gos sii leat eallán don doloža rájes. Dát lea nuoraid mielas dagahan, ahte mánga sápmelačča lea gártan heaitit boazodoaluin ja sii leat bággehallan gávdnat eará eallinvuogi. Nuorat mielas dát lea mángii dolvon geafivuhtii. Boazodoallu eallinvuohkin lea geahppánan ja dat lea dagahan dan, ahte sápmelaččat leat ferten gávdnat báldalas barggu vai cevzet. Dat lea fas heajudan sámii eallima lági. Seamma áigge nuorat čilgejit, ahte boazodoalus lea unohis bargoáiggit ja olu johtin.

Nuorat leat maid duhtameahttumat go boraspiret borret bohccuid, mat leat nu dehálaččat sámii eallinvuohkái. Nuorat muitaledje, ahte leanaráddehusa virgeolmmoš lei fitnan sin skuvllas muitaleamin guovžžaid birra. Virgeolmmoš lei maiddáii bivdán luohká doallat jaskes minuvta guovžžaid bealis. Mánát atne dan unohassan. Nuorain lea nana čanus luondduin ja sii ledje fuolas

luonddu bilideamis. Mánegasat ledje fuolas dálkkádatrivdamis, mii sáhtta dagahit ahte sámi luonddubiras jávká. Nuoraid mielas dálkkádatrivdan fuotnudahtta boazodoalu dili.

Nuorat čájehedje čielgasit duhtameahttunvuoda dasa, go lea nu unnán sámegeilat oahppamateriála. Nuorat gártet geavahit Norgga beale sámegeilat oahpponeavvuid vai jukset oahppaplánaid ulbmiliid. Ruota bealde váilot maiddái sáme-ruota sátnegirjijt. Dan dihte nuorat gártet geavahit Norgga beale sátnegirjijt. Nuorat hálidit oahppat dálldodoalu ja duoji sámegeillii, go dat leat dehálaččat árbevieru sirdimii. Mánát leat duhtameahttumat maiddái dasa, go eai leat doarvái sámegeilat oahpaheaddjit, iige leat doarvái olu sámegeila oahpahus. Sin mielas dán sáhtta čoavdit oassin nu, ahte lasihuvvo gáiddusoahpahus. Mánáid mielas sámegeila oahpahus galgá dáhpáhuvvat skuvlaáigge.

Badjenuoraid mielas skuvlabarggut leat menddo lossadat iige skuvla váldde vuhtii dan, ahte dalle go mánát leat boazobargguin, sii eai astta skuvlii.

Sámi mánáid mielas eará mánát go sápmelaččat dihtet menddo uhcán sámi árbevieruin dahje kultuvrras. Okta nuorain deattuha, ahte ”muhtumat gáddet ahte sápmelaččat ássat iglus ja juiget”. Nuoraid mielas sámi eallinvuohki fidnešii eambo áddejumi ja dohkkejumi servodagas, jos skuvllain ja muđui fidnešii eambo dieđu sámiid birra. Diehtemeahttunvuoda dihte sápmelaš nuorat gártet álo čilget, mo leat eallit sápmelažžan. Mánegasat ledje duhtameahttumat dasage, go sin atnet sámi kulturofelažžan. Okta nuorra dajai, ahte ”álo galgá leat čilgemin, mat sápmelaččat leat ja maid sii barget”.

Nuoraid mielas skuvllas oahpahuvvo menddo unnán sámegeila birra ja danin mánát láhppigohtet giela. Nuoraid mielas lea fuones ášši, go buot sápmelaččat eai máhte sámegeila. Dán oktavuođas nuorat bajidedje ovdan árvoortnega. Nuorat eai lean duhtavaččat dasa, go muhtun olmmoš dahje lágádus oažžu mearridit, man veardde sii leat sápmelaččat.

Nuorat ledje duhtameahttumat maiddái ovdagáttuide ja vealahussii. Sin mielas sámi mánát ja nuorat gártet álo leat gozuid alde, go sámiid vealahit servodagas. Mánaga máná soitet givssiduvvon sámi duogáža dihte. Mánegasat heahpanit iežaset sámi duogáža. Seamma láhkai mánngat bilkidit sámiid ja Ruottage loavkida sápmelaččaid. Mánaga máná čuoččuhedje, ahte ”lávejit soaibmat sámebiron”. Muhtumiid mielas Ruotta lea bággen sápmelaččaid risttalašvuhtii. Muhtun nuoraid mielas ii leat buorre gullat unnitlohkui dálá Ruotas.

Nuorat ledje duhtameahttumat maid dainna, go sáhttet šaddat riiddut čearuid (sameby) gaskkas. Nuorat eai máhttan dadjat siva riidduide.

Nuorat eai liikon Johkamohkkái. Sin mielas doppe eai leat doaimmat eaige lanjat, gosa nuorat sáhtte mannat. Sin mielas Johkamohkki lei ahkidis báiki, gos eai leat fállun doaimmat, mat geasuhit sin.

Muđui nuorat háleštedje leavssuid birra, mat leat sin mielas menddo olu. Muhtun bártnit hálle heajos skohtermearkkaid birra (Forest Fox).

Hárjehusaid bohtosat čájehuvvojit čuoovvovaš tabeallas.

Tabella 2. Duhtavašvuotta merkejuvvo skálain 1 -10. ”1” oaivvilda ”oalle duhtameahtun” ja ”10” oaivvilda ”oalle duhtavaš”.

Duhtavašvuotta	Badjedási oahppit	Logahaga oahppit
----------------	-------------------	------------------

10	Suohtas gullat eamiálbmogii Iehčamet sámediggi Iehčamet gárvvut (gákti) Suohtas leahkit sápmelaš Njálgga biebmu Gáhkku ja sákta álbmotbeaivve Kulturbeaivvit	Friijavuohta Bearsaš Váhnemat Oktavuohta Ráhkisvuohta, sámenieiddat Buorre bajásgeassin Sámefeasttat Luondu Duoddarat Bohcot Duodji ja dáidda
9	Sámi oktilašvuohta Skohteriin vuodjin álbmotmeahcis Olgolihkadeapmi Guottet Viiddis sohka Suorvas lea fiinnis orrut Skihpárat	Ruoktu Sámi eallin Lagašvuohta Luohti Miessemearkun Čiŋat Biebmu Stálluokta (luondduguovlu) Sámegiella Čeavláivuohta duogáža dihte Iešihkkarvuohta Erenomášvuohta Johkamohki márkanat
Duhtavašvuohta		
	Badjedási oahppit	Logahaga oahppit
8	Eallin oppalohkái Sámegiellat oahppodiimmut Oadjebasvuohta go lea ovttas eará sápmelaččaiguin Beassá leat duoddaris	Eallin Identitehta Ráhkisvuohta (sámebártnit) Oadjebasvuohta Sámi guovddázat Boazodoallu Bivdin Ovttasbargu riikkarájaid rastá Olgoriikkat
7	Oktasaš doaimmat Eallinvuohki	Musihkka ja čuojanasat Meahcci Skohter
6	Miessemearkun, ealgabivdu, bigálusat	Skuvla Muohta
5	Unohis bargoáiggit boazodoalus Fárremat	Ovdagáttut Karre-gákti (bivttas) Gullat unnitlohkui Badjeolbmuid ekonomalaš dilli Johkamohkki searvvušin Forest fox (skohtermearka)
4	Menddo unnán diehtu sámi kultuvrra birra Nuorat jáhkket, ahte sápmelaččat ásset goadis ja juiget Gártá álo čilget, makkár sápmelaš lea ja maid sii barget	
3	Buot sápmelaččat eai máhte sámegiella Man sámemielat lea (meroštallan) Ruotta lea dolvon min oskku, lea	

	bággen min risttalašvuhtii	
2	Boazodoalu heajos ekonomija Gártá váldit badjelmearálaš barggu vai birge Dálkkádatrievdan bilida guohtoneatnamiid Riiddut čearuid gaskkas	Heajos diehtujuohkin sámiid birra
1	Bággofárreheamit, eat beasa geavahit eatnamiid, gos leat ássan don doloža rájes Boraspirot borret bohccuid Jaskes boddu goddon boraspiriid dihte Earát ráfehuhttet min luonddu Menddo unná sámeielat skuvlamateriála Menddo unnán sámeigiella skuvllas Soibmet "sámebiron" Álo galgá leat bealušteamin iežas Sátni "Lappar" vealaha sámiid Olusat cielahit sápmelaččaid Ruotta loavkida sámiid Heahpanaddan sápmelašvuoda dihte Muhtumiid vealahit sápmelašvuoda dihte	Leavssut Dálkkádatrievdamat Givssideapmi Eahpevuoiggalašvuoha "Lappjável" Vealaheapmi

4 Analyisa

4.1 Suopma

Skuvlla rolla sámemánáid ja -nuoraid eallimis

Sámeguovllu skuvllaid mearkkašupmi sámegiela ja sámi kultuvrra seailuheaddjin lea šiiiteahtun. Suoma stáhta lea 1990-logu rájes dorjon eambo go ovdal sámegiela oahpahusa ja sámegiela oahpponeavvuid buvttadeami. Sámeguovllu sámegiela ja sámegiela oahpahusa ordnen lea mearriduvvon lágain. Jahkásaččat sullii 500 oahppi oassálastet sámegiela dahje sámegiela oahpussii. Vuodđoskuvlla vázzet sullii 150 oahppi juogo oassin dahje oalát sámegillii. Badjedásis sullii 30 oahppi lohket sámegiela eatnigiellan.

Vaikko láhka dáhkida sámi mánáide vuoigatvuođa iežaset gillii, de sii leat sámegiela ja sámegiela oahpahusa dáfus hui sierraárvosaččat gaskaneaset. Muhtumat sis besset oahppat guokte diimmu sámegiela interneahtha bokte go fas muhtumat sáhttet lohkat measta buot skuvlaávdnasiid sámegillii.

Sámegiela oahpahusa váttisvuohtan adnojuvvui dan jotkkolašvuođa váilun. Oktan sivvan lea dat, go oahppan sámegiela ávnnasoahpaheaddjit váilot. Nubbi váttisvuohta lea dat, ahte vaikko nuorra livččii oahppan biologii ja davvisámegillii miehtá skuvlaáiggi, son ii sáhte čállit dan davvisámegillii studeantadutkosis. Sivvan lea dat, go studeantadutkkuslávdegoddi ii leat beroštan áššis.

Maiddá sámegiela oahppomateriála váilun adnojuvvui stuorra váttisvuohtan. Dilli lea heittot buot sámegiela, muhto erenomážit nuortalaš- ja anárašgielas. Eanemus goittot hirmástuhtii dat, ahte sámi mánáide ii oahpahuvo olus miikkige dan álbmoga historjjás, mii dálá áigge ássa njealji riikkas. Čeavejávri skuvllas lei leamaš oahpahuvo nuortalaččaid historjjás, muhto ii eará sámiiid historjjás. Eará skuvllain vihtta oahppi ledje gullan juoidá sámiiid historjjás.

Jearahallon oahpaheaddjiid ja rektoriid mielde oassesivvan lea dat, go oahppoávnas váilu oahppaplánain. Nubbin sivvan namuhuvvui sámi historjjá oahppogirjiid váilun. Dat mearkkaša dan, ahte sámi mánáid sáhttet vázzit skuvlla sámegillii 12 jagi nu, ahte son ii oahpa maidige sámiiid báikkálaš ja almmolaš historjjás. Skuvlajagiid áigge sámi mánáid ohppet dovdat buohkaid earáid historjjá, muhto eai sin iežaset.

Riikkaviidosaš vuodđoskuvlla oahppaplánaid vuodustusain, maid Suoma oahpahuvo ministeriija lea dohkkehan (1.8.2006), goittot geatnegahttojuvvo, ahte sámi mánáid oahpahuvo váldojuvvo vuhtii dat, ahte sámit leat eamiálmot, mas lea iežas giella ja kultuvra. Plána mielde oahpahuvo galgá doarjut oahppiid identitehta ja addit sidjiide vejolašvuođa oahppat iežaset giela ja ovddidit sin gielalaš válmmašvuođa. Dainna galgá maid ovddidit dieđu sin kultuvrras, historjjás ja sámiiid davviriikkalaš ovtasbarggus. Plánain galgá ovddidit dieđu sámiiid birra ja maiddá oktan máilmmi eamiálmogiidda gullevaš álbmogin. Dán čielggadusa vuodul orru leamen, ahte oahppaplánaid vuodustusat eai leat heivehuvvon oahppaplánaide, maid gielddat ja skuvllat ráhkadit skuvllaide.

Iežas lohku lea sámi mánáid, geat ássat sámeguovllu olggobealde. Sámedikki dieđuid mielde jagis 2007 vuollel 18-jahkásaš sámi mánáid 70 proseantta ása sámeguovllu olggobealde. Projeavtta álggus guokte váhnema váldde oktavuoda projeaktabargiin ja jerre, manin sámeguovllu olggobealde ássi mánáid ja nuoraid eai jearahala. Sivvan lea dat, ahte EU:a ja Sámi leana projeaktaruhtadeapmi guoská dušše sámeguvlui.

Dálá vuoddoahpahuslága mielde sámegiela ja sámegielat oahpahusa sáhttá/berre fállat sámi ruoktogoovllus. Lágas ii máinnašuvvo sámi guovllu olggobealde ássi sámemánáid vuoigatvuohta eatnigiela ja eatnigielat oahpahussii. Earret eará Oulu gávpot ja Haukipudas ja Oulunsalo gielddat leat váhnemiid sávaldaga mielde fállan sámi mánáide vejolašvuođa lohkat sámegiela vuoddoskuvllas, vaikko dat eai leatge geatnegahtton ordnet dan.

Dálá dilis Suoma sámeguovllu olggobealde ássi sámemánáid ja –nuoraid vuoigatvuohta iežaset gillii ja kultuvrii ii váldojuvvo vuhtii mange láhkai. Gielalaš ja kultuvrralaš vuoigatvuođaid váilevašvuhta manná ruossalassii ON:a máná vuoigatvuođaid soahpamuša 30. artihkkaliin. Das daddjojuvvo ahte ”unnitlohkui dahje eamiálbmogii gullevaš mánás lea vuoigatvuohta iežas kultuvrii, oskui ja gillii”. Artihkkal ii juoge mánáid ássanbáikki mielde, iige dat ráddje vuoigatvuođa dušše sámeguvlui.

Dutkanbohtosat bajidit dattege jearaldaga, mo vuoigatvuohta oahpahussii meroštallojuvvo ON:a máná vuoigatvuođaid soahpamušas. Máná vuoigatvuođaid soahpamušas ii daddjojuvvo njuolga, ahte stáhtat berrejit ovddidit oahpahusa, mas unnitlohkui dahje eamiálbmogii gullevaš máná váldojuvvo vuhtii. Das ii daddjo, ahte skuvlen galggašii váldit vuhtii mánáid vuoigatvuođaid iežaset gillii, kultuvrii ja historjái.

Sámenuoraid ja sin váhnemiid buresbirgejummi

Eanáš guorahallamii oassálastán nuorain lei buorre dilli. Seamma láhkai lei sin váhnemiin, dasgo measta buohkat ledje duhtavaččat iežaset eallindiliin. Muhto berre váldit vuhtii, ahte muhtun nuorat eai oassálastán čielggadussii, eaige sii hálidan vástidit jearaldagaide. Jearahallon nuoraid joavkkus lei dušše okta sámi máná, gii lei váldon servodaga áittardeapmái.

Eanáš bearrašiin manná bures, muhto mielde ledje bearrašat, gos váhnemat juhket. Dán materiála mielde váhnemiid juhkanválttisvuohta guoskkai ovcci prosentii sámi nuorain. Jearaldagat ledje rahpasat, ja duohtavuodas sáhttet leat eambboge dakkár bearrašat, mat gillájit juhkanválttisvuođas. Gažadanskovis ii jerrojuvvo jugešvuođas. Nuorat čálle ieža dan birra. Fuopmášahtti lea, ahte dat nuorat, geat čálle váhnemiid jugešvuođas, lohke buot áššiid leat ruovttus bures. Okta nuorain ii čállán das, ahte gii fuolaha sus váhnema dahje váhnemiid jugadettiin.

Jagiin 1994 ja 2004 dahkkon dutkamušaid mielde juohke logát suomelaš máná šaddá bearrašis, gos váhnemiid jugešvuohta vahágahttá máná bissovaččat (Peltoniemi 2005). Máná sáhttá ballat, vaikko váhnen jugašii dušše muhtumin. Galggašiige dutkat, man galle sámi máná ellet jugešvuođa diliin.

Suomas lea dán rádjái dahkkon guokte loahppabarggu sápmelaččaid alkohola geavaheamis (Laakso 2004, Näkkäljærvi 2006). Áššis ii leat dahkkon viidásut dutkamuš. Jugešvuođa dikšuma várás davimus A-klinihkka lea Gjemajávrris, gosa lea mátki máŋga čuodi kilomehtera sámeguovllus. Davimus báiki, gos oazžu lágádusdivššu, lea Lappi gárrenklinihkka (Lapin päihdeklínikka/Lapplands missbrukarklinik) Muurolas, mii lea 25 kilomehtera Roavvenjárdgga máttabealde. Sámis dárbbášuvvošii buoret jugešvuođa dikšunfálaldat.

Sámi nuoraid identitehta ja ássanbiras

Eanáš čielggadussii oassálastán nuorat atne sápmelašvuođa buorrin. Áiggit, goas sámi duogáza lávejedje čiegadit, leat meattá. Logijagiid bargu sámegiela ja sámegielat oahpahusa ovdii lea čielgasit nannen sámi nuoraid etnihkalaš identitehta. Nuorat goitge dihtet, ahte álo ii leamaš nu. Váhnemat leat muitalan iežaset skuvla- ja ásodatvásáhusaid birra.

Vaikko eanáš nuorat leat čavlaí iežaset sámi duogážiis, muhtumiin leat váttisvuodát iežaset etnihkalaš identitehtain. Dát nuorat čállet, ahte sápmelašvuohhta ii mearkkaš sidjiide maidige. Livččiige dehálaš váldit vuhtii dáid nuoraid, geat dárbbasit veahki identitehtaset huksemis. Seamma guoská maid sámeiguovllu olggobealde ássi sámenuoraid.

Sáme giela oahppan ja sámi identitehta lea diđolaš válljejuvumi ain eambbosiidda. Váldogielat ja riikkaidgaskasaš kultuvra mearridit juohke láhkai. Dán áigge sápmelaš eallá gielaide ja kultuvrraid deaivvadanmáilmmis. Measta buot sáme gielagat leat dán áigge guovtte- dahje juoba golmmagielat. (Aikio-Puoskari 2002: 104.)

Ruovttuguovlu lea divrras sámi nuoraide: váile 70 proseantta ii hálit ássat Roavvenjárgga máttabealde. Nuorain 42 proseantta hálidivčče máhccat davás skuvlla maŋŋá, loahpat máinnašedje earret eará Giema ja Oulu. Guđas eai máhtán dadjat, gos sii hálidivčče ássat. Nuorat atne Roavvenjárgga buorin molssaeaktun, daningo dat lea Lappi leanas, iige dat leat menddo guhkkín eret ruovttus. Nuorat ledje fuolas das, ahte ožžotgo sii barggu davvin go gerget studeremis. Jos hálida bisuhit ássiid sámeiguovllus, stáhta ferte dikšut guovllupolitihka nu, ahte sápmelaččat sáhttet máhccat ruoktoguvlui, jos hálidit.

Anáraš- ja nuortalašgielat leat oalle rašit. Nuoramus anárašgiela hálli jagis 1998 lei 12-jahkásaš. Giela ii máhtán oktage vuollel skuvlaahkásaš (Aikio 1999: 59.) Logi jagis dilli lea goit buoránan. Vuollel skuvlaahkásaš mánáid gielladáiddu leat buoridan nu gohčoduvvon giellalávguumiin, mii lea čađahuvvon giellavehádaga dili vuodul. Ulbmilin lea ealáskahttit giela, mii lea hui uhcán anus dahje mii ii geavahuvvo ollege máná ruovttus dahje birrasis.

Jagi 2008 álggus anárašgiela giellabeasis ledje 11 máná, main muhtumat ledje juo álggahan skuvlla. Giellabeasi jodiheaddji Ritva Kangasniemi mielde golbma vuollel skuvlaahkásačča hállet anárašgiela eatnigiellan, 7–18-jahkásaččain anárašgiela hállet 20 máná ja nuora. Sis eatnášat leat guovttegielat (Kangasniemi 2008.) Anárašgielat leat sullii 360 (Olthuis 2008).

Maiddá nuortalaččaid gielladilli lei heittot 1990-logus. Nuoramusat nuortalašgiela eatnigiellan hállit ledje eanáš badjel 50-jahkásaččat. (Aikio 1999: 59.) Satu Mosnikoff (2008) mielde jagis 2008 leat golbma vuollel 8-jahkásačča, geat hállet nuortalašgiela eatnigiellan. Su árvalusa mielde vuollel 18-jahkásaš nuortalašgielat leat sullii logis. Eanáš sis leat guovttegielat. Sihke Kangasniemi ja Mosnikoff dadjaba, ahte giellabesiin leamaš stuorra mearkkašupmi anáraš- ja nuortalašgiela ealáskahttimii. Gevájávrái leat plánemin nuortalašgiela giellabeasi (13 km nuorttas Avvilis). Ruhta doibmii lea juo juolluduvvon, ja dál leat ohcamin jodiheaddji ja heivvolaš báikki.

Nuortalaččaid kultuvra lea rašis dilis eandalitge giela dáfus. Omd. Čeavetjávrris váilu boarrásiidsiida. Boarrásat sáddejuvvojit Avvilii, ja mátki dohko lea 140 kilomehtera. Okta čeavetjávrelaš dajai, ahte stuorra oassi kultuvrras jávká go boarrásat fárrehuvvojit Avvilii.

Sámenuoraid asttuáigi

Asttuáigge birra fidniimet eanemus vástádusaid. Golmma gielddaguovddážiis (Heahtá, Avvil, Ohcejohka) nuorain lea čoahkkananbáiki dahje nuoraidviessu. Eanáš sámenuorat ledje duššástuvvan go ii gávdno báiki, gos sii sáhtášedje gávnadit eará nuoraiguin. Muhtun guovlluin gilibára lea áidna čoahkkananbáiki. Nuoraid mielde nuoraidviesut váilot juohke sajis sámeiguovllus. Sii sávve maiddá jodiuvvon asttuáigge doaimma. Guovddášbáikkiin dakkár doaimma lea fállon, muhto doaresbeale báikkiin dat sáhttet váilut alfárot. Hárve nuorra oppa sávai sáme gielat doaimmaid. Boađus leage vuorddehahti - jos doaimma ii ordnejuvvo suomagilliige, de hárve nuorra fuobmá gáibidit doaimmaid iežas eatnigillii.

4.2 Norga

Sámi identitehta

Asle Høgmo giedahallá su artihkkalis "Goalmát molssaeaktu" identitehta huksema. Sámi identitehta huksen molsašuddá sohka buolvvaid ja guovllu mielde. Gávpotbirrasis Oslos sáhtta válljet goas buktá ovdan iežas sámi identitehta. Dát vuhtto nuoraid vástadusain čielgasit. Sin identitehta lea gitta diliin. Nuorat sáhttet čájehit sámi identitehta goas fal ja nuppe vuoru leat fas dan čájekeahhtá. Okta nuorra muitali, ahte su sámi sohkanaamma dagahii váttisvuodaid Oslos. Mánngasat dadje, ahte lea váivi go earát jearahallagohtet sámi nama birra. Nuorat dihtege sámiiid, geat leat rievadan sohkanaamaset amaset olbmot šat jearahallat. Dies oaidná, ahte sámi identitehta birra ii hállo Oslos. Sámi identitehta geavahuvvo dalle, go sáhtta leat sihkkar ahte eai šatta árvvoštalli jearaldagat.

Høgmo mielde Girkonjárdgas, gos lea seahkalagaid dážat ja sápmelaččat, gártá eambo buktit ovdan iežas identitehta. Girkonjárdga nuorat illá sáhttet válljet, goas čájehit identitehta. Nuorat ieža dadjet, ahte sii dovdet iežaset menddo sápmelažžan Girkonjárdgas ja menddo dážan go galledit fulkkiid hálddašanguovllus. Høgmo mielde dát dagaha, ahte oahppi gárta válljet etnikkalaš vealahusa ja morála behttosa gaskkas. Dáža eanetlogu siste nuorat gártet dávjit meroštallat identitehtaset. Girkonjárdga nuorat govvidit dán čielgasit ja Høgmo mielas dás lea sáhka, válljago leat sápmelaš vai beahhtágo iežas. Jos vállje sámi identitehta, sáhtta Høgmo mielde gártat gillát etnikkalaš vealahusa. Jos fas vállje dáža identitehta, sámi fuolkkat atnet dan morálalaš beahhtimin.

Eva Josefsen dutkamuš Norut NIBR jagis 2006, nanne oasi min gávdnosiin. Dutkamuša mielde 30% guorahallamii oassálastán nuorain vásihii, ahte sin vealahit sámi duogáža dihte. Dain, geain lei sihke sámi ja eará duogáš, lohku lei olu vuollegut, 17,5 %. Dutkamuš lea dahkkon ollesolbmuid gaskkas. Vealahusa vásiheamis ledje stuorra erohusat dan mielde, gos áσαι. Gávpotsápmelaččat ja sámít, geat ledje unnán dieđihan iežaset sámi jienastuslohkui, vásihedje unnimus vealahusa. Josefsen mielde dán sáhtta čilget nu, ahte dát sápmelaččat ássat servošis, gos sii jávket olmmošmearrái, iige sin sápmelašvuolta vuhtto.

NIBR-dutkamušas ii giedahallo siskkáldas vealaheapmi sápmelaččaid gaskkas, muhto dát ášši ihtá ain muhtumin oidnosii.

Josefsen čilge siskkáldas vealahusa formálalaš vuoigatvuodaid erohusaid historjjálaš, gielálaš ja ráhkaduslaš erohusain. Ášši berrešii guorahallat dárkileabbot. Nuorat, geaiguin hálešteimmet, muitaledje, ahte dáruiduhttima oktavuodas gávdno siskkáldas vealaheapmi: dáruiduvvan sápmelaččat badjelgehččet daid, geat dustet čájehit iežaset sámi identitehta.

Mánáidáittardeaddji raporta "Dego muohtakristállat" (Like som snøkrystaller) (1995) čájeha seamma láhkai, ahte sámiiid gaskkas gávdno siskkáldas veardádallan. Raporttas deattuhuvvo, ahte mánáid ja nuoraid bajásšaddan diliin ferte fuolastuvvat go nu mánngasat vásihit "autoriserejuvvan sápmelašvuoda", mii stuorra osiin čatnašuvvá boazodoallokultuvrii (1995:32). Jos dilli ii leat rievdan jagis 1995 buoret guvlui, olu sámi mánát ja nuorat vásihit vealahusa ii dušše dážaid dáfus, muhto maiddái eará sámiiid dáfus, ja dat lea fuolastuhtti.

Sámi mánáidbajásgeassin

Sámi mánáidbajásgeassima birra leat mánngat dutkit háleštan. Asta Balto deattuha, ahte ollesolbmot eai njuolga kontrollere sámi mánáid, dasgo fysalaš ja sosiálalaš biras hábme mánáid ovdáneami rájáiid. Figgamuš iehčanasvuhtii ja iešbirgemii lea dehálu go váhnemiid mearrádušat. Kárášjoga nuoraid govvádusat nannejit dán mánngga láhkai. Girkonjárdga ja Oslo nuoraid

bearašdili govvádusain dát oaidninvuogit eai boađe ovdan nu olu. Livččii oalle miellagiddevaš dutkat eambo, mo sámi bajásgeassinmálle doaibmá gávpogis, gos biras ii ráddje nu olu.

Romssa universitehta dutki Vegard Nergård muitala viiddis bearášfierpmádaga mearkkašumis. Norggas leamaš diehtjuohkingaskaomiin olu reakšuvnnat das, go sámi mánáid leat addán biebmománán dáža ruktui. Nergård muitala, ahte gáimmit doibmet rituálalaš fuolkin. Dát fuolkivuohta lea oalle dehálaš dalle, go mánná šaddá lossa diliide. Badjebirrasis gáimmis lea vástu oahpahit mánáid luonddu dáidduid ja badjedáidduid. Nergård lea beroštuvvan sámi fuolkevuoda ortnegis, mas mánáid leat mánggat fuolaheadjit ja makkár vejolašvuodaid dat buktá. Son oaivvilda maiddá, ahte mánggaváhnenbearaš suddje mánáid go rituálalaš fuolkkit bohtet veahkin, jos váhneamat váibet. Mánáidsuodjalusas lea olu maid oahppat sámi servodagas dáid áššiin (Apollon 29/11 2005).

Oahppogirjedilli

Nuoraid muitalan oahpahušdili nannejit sihke oahpaheadjit skuvllain, gos finaimet ja sámi váhnenfierpmádat. Norgga bealde sámediggi juolluda ruđaid oahppamateriála buvttadeapmái. Raporta, man sámediggi lea diŋgon Finnut Consultas, čájeha man duodalaš dilli lea. Sámedikki oahpahušsodaga ruhtadan 170 oahpponeavvoprojektta eai leat čadahuvvon. Sámi oahppit dárbbášit jođánit sámegeilat oahppamateriála. Máhtodepartemeanta lea dál bivdán sámedikkis čilgehusa ja boahhteáigge plánaid, mo buoridit dili.

Mánáidáittardeaddji lea maid váldán ovdan sámedikkiin dán dili. Ferte dorvvastit vuoigatvuoda giela oahppamii buorre oahpponeavvuid vehkiin ja dorvvastit vejolašvuoda juksat seamma oahpahušdási, mii norgalaš mánáid lea. Mánáidáittardeaddji lea dan dihte bivdán oahpahušdirektoráhta geahčadit dárkileabbot, mo vuoigatvuoha sámi oahpponeavvuide sáhtáši dorvvastuvvot lágain seamma láhkai go vuoigatvuoha girjenorgga (bokmål) ja ođđadárogiela (nynorsk) oahpponeavvuide.

Iežas giela ja kultuvrra seailuhanvejolašvuoha, man birra hállon mánáid vuoigatvuodasoahpamuša 30. artihkkalis, hedjona go sámi mánáid ja nuorat eai fidne buori oahpahuša. Go Kárášjoga nuorat eai hállit sámegeilat oahppogirjjiid, muitala dat ahte giela vuodđooahpahuš leamaš oalle váilevaš. Dat dagaha, ahte sii eai sáhte atnit giela ávkin dábbalaš oahpahušas. Dokumentaprográmmas "Stensiilamánát" , mii čájehuvvui NRKas ođđajagimánus 2008, muitaluvvui ahte eará sámi mánáid lea seammalágan dilli. Sihke oahppit ieža ja stuorradikkepolitihkar Olav Gunnar Ballo dadje prográmmas, ahte jos dilli joatkašuvvá dákkárin, de sámegeiella jávká. Oahppit geavahišgohtet dárogiela go oahppogirjjet leat dárogillii (<http://www1.nrk.no/nett-tv/klipp/330431>).

Romssa universitehta doavttergráda dutkamuša (Jorun Høier Kjølås) mielde guovttegeilat oahppi, gii lea ožžon oahpahuša sámegeillii, ádde dárogeilat teavstta sisdoalu buorebut go sámegeilat teavstta. Mángasat eai oppa ádde buot, mii daddjo sámegeillii. Høyer mielas dát hehte oahpahuša ovdáneami, dasgo oahppit eai máhte oahpahušgiela albma láhkai.

Dálá dilli lea duodalaš go dan buohtastahtá sámi mánáid vuoigatvuhtii oahppat iežaset giela ja kultuvrra.

Oahpahušdilli oppalohkái

Kárášjogas mánggas heitet joatkkaskuvlla gaskan. Nuorat čilgejit iežaset teorijain, ahte lea álki fidnet barggu go ii vácce skuvlla. Nubbin sivvan sii dadjet dan, ahte sámeváhneamat eai bágge

nuoraid vázzit lohppii skuvlla. Goalmmát sivvan sii lohket dan, ahte mán̄ga bárt̄ni heitet skuvlla danin, go sii álget bargat boazodoaluin. Njealját sivvan nuorat lohket váttisvuoda čuovvut sámegeielat oahpahusa. NOU 2000:3 nanne dili ja cealká, ahte skuvlamokta lea sámi nuoraid gaskkas fuonit go eará nuorain. Sihke Girkonjárd̄gga oahppit ja Oslo sámegeiel oahppit válde ovdan váhnemiid váilevaš sámegeiel dáiddu ja dan, go sii eai hálidan sámastit mán̄aiguin ruovttus. NOUas čujuhuvvo maid váhnemiid čilgehusaide mán̄aid skuvlavázzimis: "Mán̄gga váhnen- ja máttarváhnensohkabulvii skuvlavázzin leamaš váttis fuotnivuoda dovddu ja vuolleárvosašvuoda dihte. Ásodateallin dagahii mán̄gasii eallinagi bákčasiid, iežas giela ja diehtoárbbi fuotnuma," daddjo NOUas. Dáid diliid berre muitit vai ádde váhnemiid doaladumiid ja jurdagiid mán̄aid oahpu gazzama birra ja sin vejolašvuodaide oassálastit leavssuid bargamii.

Nubbi ášši lea ieš oahpahusfálaldat. Kárásjoga nuorat sávve eará oahppoávdnasiid joatkkaskuvlii. Guovdageainnu joatkkaskuvllas lea boazodoallofága ja dán váillahedje Kárásjoga skuvllas. NOU 2000:3as daddjo, ahte sámeaguovllu joatkkaskuvllaide galgá váldit sámi kultuvrra ja identitehta seailluheami skuvlla árgabeaivái mielde. Ná buorranivččii skuvlavázzinmokta ja eretleahkimat geahppánivčče. (ibid, punkt 7.2).

Buot skuvllain sihke oahppit ja oahpaheaddjit leat muitalan, ahte skuvlahoavddaidda berošmeahtunvuoh̄ta sámegeiel oahpahussii lea stuorra váttisvuoh̄ta. Oslos oahpaheaddjit ožžo biehttaleaddji vástádusa mán̄gii, go sii ánuhedje ruđaid sámegeiel teah̄terbihtá várás dahje eará dutkanmátkái, maid sii atne dehálažžan oahpahusa sisdollui. Sámeoahpaheaddjit gártet álelassii geavahit buot návccaidis vai oahpahus bisuhuvvošii. Sii ráhkadit oahppamateriála ieža, vaikko das ii máksojuvvo bálká. Sámeoahpaheaddjit lohket iežaset leat ovdavázzit, geat áddejit oahpahusa árvvu ja hálidit bargat badjelmearálaččat oahpahusa doaimmami. Sii muitalit maid, ahte bargu lea lossat ja duššástuhtti. Dasa gullá olu nuvttá ja badjelmearálaš bargu. Oahpaheaddjit muitalit maid, ahte sii fertejit johtit skuvllaid mielde beaivválaččat. Lea váttis ásahit ámmátlaš ja kollegiála birra go ii leat mange skuvlas fásta. Dát dagaha, ahte mán̄ga sámeoahpaheaddji heitet barggus. Hálddašanguovllu olggobealde dilli lea erenomáš váttis. Mán̄aidáittardeaddji mielas oahpaheaddjiid dilli čuohcá oahppiid oahppanbirrasii. Dán oaivila nanne raporta, mas gieđahallo sámegeiela oahpahus hálddašanguovllu olggobealde. Raportta lea dahkan John Eldar Einejord sámediggái 2001. Oahpaheai vátnivuoh̄ta dahká oahpahusdili váttisin. Raporttas evttohuvvojit mán̄ḡgat doaimmat, maiguin fidnet oahpaheaddjiid skuvllaide.

Nuorat váidalit maid, ahte oahpahusmateriála, maid dárogieiel oahppit geavahit, čájeha boaresáigásaš gova sámi kultuvrras. Buot nuorat leat dolkan norgalaččaid ovdagáttuide sámiid birra.

"Lea áibbas endorii go olbmot gáddet, ahte go ássá sápmelaččaid lahka, de ii dárbaš oahppat sin birra maidige. Olbmot gáddet min oadđit lávus ja bohccuid ruohttat doppe gos mii ássat. Eaige sii jáhke mis gávdnot sápmelaš moda (mote)". Girkonjárd̄galaš nieida.

Máná vuoigatvuodaid soahpamuša 29. artihkkalis daddjo oahpahusa ulbmila birra ná:

"Skuvlen galgá gárgehit máná ovttaskas dáidduid ja bajidit máná olmmošvuoigatvuodaid ja iežas giela ja kultuvrra gudnejahttima, vásttolaš riikkavulošvuoda, utnolašvuoda, soh̄kabeliid dásseárvvu ja birra gáhttema".

Nuoraid muitalusat oahpahusa sisdoalus, mas muitaluvvo sámiid birra, sáhttá mearkkašit dan, ahte oahpahus ii leat veahkin njeaidimin stereotipiijaid ja ovdagáttuid, muhto dat baiccege bisuha sámiin dakkár gova, man sámit eai dovda ja mii ovdanbuktá sámiid dihtolágan joavkun. Nuoraid muitalusa mielde oahpahus ii oahpat sin gudnejahttit iežaset kultuvrra. Dorvvolaš identitehta

huksemii lea dehálaš, ahte skuvllain geavahuvvon materiála ovddida earáid ja maiddá iežas kultuvrra gudnejahttima. Dan manjá go Dieđulohpádus (Kunnskapsløftet) váldui atnui Norggas, lea servodatoahpu várás ráhkaduvvon odđa materiála. Kanske dát buorida dili.

Mánáidáittardeaddjis eai leat dieđut, man olu odđa oahppogirjijt leat lasihan goappáge beale gudnejahttima. Dat, máhttetgo ja dáhttotgo oahpaheaddjit áddet, váikkuha dieđusge dasa, beasságo oahppi vásihit, ahte su kultuvrra buktet ovdan riektá ja gudnejahtti vugiin. Josefsen evttoha su dutkamušas, ahte oahpaheaddjiide ordnejuvvošii joatkkakursa sámi kulturdovdamušas. Dát kursa livččii oaivvilduvvon gielddaide, gos sámit leat unnilogus (2006:42). Dát lea miellagiddevaš evttohus, man berre smiehttat.

Sámi mánáid ektui fuolastuhtti ii leat dušše oahppogirjedilli, muhto oppa oahpaheidilli. Min jearahallamat čájehit, ahte oahpahus ii leat dohkálaš dásis dasa, ahte nuorain šattaše albma láchkai guovttegielagat. Dál oahpahus ii maiddá ovddit nuoraid kultuvrralaš identitehta.

Servodat ja oassálastin

Josefsen informanttat sávve maid sámi kultur- ja giellaguovddážiid, gosa maiddá dážat sáhtášedje boahit. Josefsen informanttat, ollesolbmot, eai oaivvildan seamma láchkai go nuorat, geaiguin mii deaivvadeimmet. Hálddašanguovllu olggobealde ollesolbmot dáhtošedje sámi čeahkkananbaikkiid. Nuorat sávvet earálágan deaivvadanbaikkiid, namalassii interneahtha ja media bokte. Sii liikojit odđaaigásaš sámi musihkkii, konserttaide ja musihkkafestiválaide. Nuorat govvidit mediadohtavuoda dárogielagin. Odđasat, NRK sámi odđasat ja sámi mánáid-tv eai juvssa nuoraid. Sáhtášii jurddašit nuoraide heivehuvvon mediafálaldaga. Oahpaheaddjit sávve maid sámi ráidogovaid, maiguin sáhtášii movttiidahttit oahppiid lohkat eambo sámegeala.

Máná vuoigatvuodaid soahpamuša 17. artihkkalis mánáid addo vuoigatvuohta oážžut dieđu iežas kultuvrra birra. Čuoggás d) daddjo, ahte oassebealit galget:

"roahkasmahtiti dieđihangaskaomiid váldit vuhtii unnitlohkui gullevaš máná dahje eamiálmot máná gielalaš dárbbuid".

Mánáidáittardeaddji mielas nuoraid sávaldagaid vuodul sáhtášii hásttit sihke tv-kanálaide ja buvttadanfitnodagaid doaimmaide ja veahkehit ná nuoraid iežaset giela ovddideamis ja giela seailuheamis.

Nuoraid mielas sámediggi ii leat sin várás. Sii gullet sámedikki birra medias, muhto eai dieđe, maid dat bargá. Sii eai dieđe dange, ahte sámedikkis lea nuoraidpolitihkalaš lávdegoddi (SUPU), mii bargá nuoraid áššiid ovdii. "Min mielas sámediggi ii bargga min ovdii" gullo dávjá nuorain. Váilevaš identifiseren Norgga dehálamus sámi orgánain lea fuolastuhtti go jurddaša máná soahpamuša 12. artihkkala, mii gieđahallá máná vuoigatvuoda buktit ovdan iežas áššiid. Nuorat dovddahit čielgasit, ahte sámedikkis lea ollesolbmuid oaidninvuohki eaige nuorat dieđe, mo sii galget sáhttit ovddidit iežaset áššiid. Mánáidáittardeaddji mielas sámediggi berre aktiivvalaččat čatnat mánáid ja nuoraid iežaset mearridanortnegiidda. Sámi mánáid ja nuoraid jietna lea dehálaš ja dat berre váldit vuhtii buorebut. SUPU bargu lea dehálaš sámi mánáide ja nuoraide. Dát lávdegoddi galgá šaddat dovvduseabbon ja lagabui nuoraid. Sámediggi galgá doarjut aktiivvalaččat nuoraidprojeavttaid ja odđa nuoraidorganisašuvnnaid vuoddeami.

4.3 Ruotta

Guorahallama mielde eanáš mánáid ovdanbukte boazodoalu. Dan sáhtá dulkot nu, ahte dáid mánáin lea badjeduogáš. Bohccot eai leat dehálaččat dušše sámi eallinvuogi dihte, muhto dat leat

sámi eamiealáhusaid vuodđu ja eaktu. Dainna bisuha sámi kultuvrra, mii čatnasa hui sakka lundui ja luonddudáhpáhusaide.

Nuorat leat duhtavaččat iežaset kultuvrrain ja dainna, mii dasa gullá, nugo omd. boazodoaluin ja mánggalágan árbevieruin. Sis lea nana oktavuoha luondduin, sii loktet bures skuvllas ja atnet árvvus sámegeiel oahppodiimmuid. Nuorat leat oadjebasat eará sámiid guovdu ja atnet bearraša stuorra árvvus.

Nuorat atnet árvvus maiddá kultuvrralaš doaimmaid ja feasttaid, maiguin čájeha sámi eallinvuogi. Sin mielas váldoservodahkii integreren lea positiivvalaš ášši. Nuorat leat sáhkki diehtit, mii olgoriikkain lea ja sii sávvet nuoraid ovttasbarggu riikkarájáid rastá.

Nuorat leat čevalái iežaset sámi identitehtas ja duogázis, mas giella mearkkaša olu. Sii leat duhtavaččat iežaset eallimii oppalohká. Duhtavašvuoda vuodđun lea sámi eallinvuohki. Omd. badjebearraša máná identitehta lea dávjá oinnolaš ja ieš alddis čielggas, leahan son juo árrat veahkehallan boazobargguin. Dát buktá oassálasvuoda dovddu ja mánná vásiha, ahte su dárbašit juosa nu ja son lea veahkin iežas bearraši.

Negatiivvalaš beallin nuorat vásihit, ahte sámiid eallin lea futnon sohkabuolvvaid áigge, dasgo sii leat massán eanavuoigatvuodaid, mii fas dagaha, ahte mángasat sis eai duostta álgit boazodoaluin bargat. Nuorat namuhedje mángii, ahte dát lea geafudan olbmuid. Máilmmi dálkkádatriedvan maiddá muosehuhtá sin ja sii ballet, ahte sámi luondubiras sáhtá jávkat, mii fas headjuda buot sámiid diliid.

Nuorat leat hállan olu skuvlamateriála vátnivuodas. Sin mielas galgašii muitalit sámiid eallima birra ja makkár sámegeielat materiála váilu. Daid váilun dagaha dan, ahte nuorat gártet kulturmuitaleaddjin, mii fas lea sidjiide noadđin. Giela dáfus nuorat leat duhtameahttumat dasa, ahte sámegeiela hállama meriin mearriduvvo, gii lea sápmelaš ja gii ii.

Ruota stáhta politihka dihte sápmelaččat leat garra assimilerendeattu vuolde, mii lea dolvon dasa, ahte sin kultuvrralaš ja gielalaš mánggabealátvuoha leat báhcán dovddaskeahtá. Eatnigiel oahpahusa materiála ráhkadeamis eai gávdno njuolggadusat. Ovdamearkka dihte sámiid birra ii leat buorre oahppamateriála ja jos lea, de dain addo stigmatiserjuvnon govva sámiid birra. Stáhta ii ane sámegeiel oahpahusa doarvái alla árvvus. Universitehtain ja allaskuvllain eai ordne doarvái olu eatnigiel oahpaheaddjiid skuvlema ja ná sámegeiel oahpahus váilu maiddá.

Guorahallamii oassálastán nuorat oaivvildit, ahte sii vásihit ovdagáttuid, givssideami ja vealaheami. Sin mielas Ruotta loavkida sámiid. Mánáidáittardeaddji mielas dat lea oalle fuones ášši (geahča tabealla 1 ja 2). Nuorat muitalit, ahte sin cielahit "sámibiron" ja eará buddostatnamaiguin. Ná ráddjejuvnon guorahallamiin ii sáhte suokkardit vealahusa viidodaga ja dan ovdanboahhtima sámi mánáid ja nuoraid gaskkas. Muhto nuoraid muitalan ovdamearkkat duodaštit duodalaš vuoigatvuoda rihkkumiid. Mánáidáittardeaddji deattuha, ahte skuvllain lea vástu didovaččat eastadit soaibmamiid ja eará loavkidemiid.

Tabealla 3. Čoahkkáigeassu. Albmanumit, maidda nuorat ledje duhtavaččat ja maidda fas eai.

Duhtavašvuoha	Badjedási nuorat	Logahaga nuorat
Duhtavaš 6-10	Eallin oppalohká Identitehta (leahkit sápmelaš, giella, kultuvra, biktasat, diŋggat) Frijjavuoha (vuodjit skohteriin,	Eallin oppalohká Identitehta (leahkit sápmelaš, giella, kultuvra, biktasat, musihkka) Frijjavuoha

	<p>olgoihkadeapmi) Ustibat ja viiddis sohka Oadjebasvuohta Doaimmat (feasttat, márkanat, luohti, boazodoallu) Luondu (duoddarat, boazu, muohta) Sámi integreren</p>	<p>Bearaš, ustibat, oktavuohta ja ráhkisvuohta Oadjebasvuohta (buorre bajásgeassin) Doaimmat (feasttat, márkanat, luohti, boazodoallu, meahcásteapmi) Ovttasbargu rájáid rastá ja mátkkit olgoriikkaide Skuvla</p>
<p>Duhtameahtun 1-5</p>	<p>Vealaheapmi ja givssideapmi Menddo unnán diehtu sáme kultuvrras Menddo unnán sáme giella ja unnán sáme giel skuvlamateriála Dálkkádatrivdan Heajos ekonomii ja unohis bargoaiggit Eanageavaheapmi Boraspiret Riiddut čearuid gaskkas Fárremat</p>	<p>Vealaheapmi ja givssideapmi Heajos diehtujuohkin sámiid birra Dálkkádatrivdan Badjeolbmuid ekonomii ja Ovdagáttut Leavssut</p>

5 Jurddabohtosat

Dás vuolábealde ovdanbukton jurddabohtosat gusket sámevuolluid Suomas, Norggas ja Ruotas. Dárkilut dieduid fidne iešguhtege riikka raporttain.

- Projeakta gávnna, ahte dán golmma riikka sámi mánáid ja nuoraid vuoigatvuodaid, mat leat namuhuvvon riikkaid lánkaásahusain ja riikkaidgaskasaš soahpamušain, eai ollásit doahhtaluvvo.
- Sámi nuorat atnet iežaset kultuvrra ja identitehta rápmin.
- Sámi nuoraid identitehta lea mángga lánkai gitta nuoraid duogáži.
- Váhnenuollvva integreren váldoservodahkii váikkuha nuoraid vejolašvuodaide ovddidit sámegeala ja identitehta. Muhtun mánát leat ovdamearkka dihte vásihan, ahte váhnemat eai mielas sámas ruovttu olggobealde, ja dat sáhtá čuohtat máná identitehtii negatiivvalaččat.
- "Sápmelašvuotta", mii ovdanbukto oahppogirjiin ja man mielde birrasis jurddašit, ii ovddas nuoraid duohtavuoda.
- Oahppogirjiid váilun dahká sámegeala oahpahusa ja oahpahusa sámiid birra oalle váttisin. Maiddái oahpaheai vátnivuotta ja skuvlahoavddaid miellaguottut váikkuhit dasa, bessetgo nuorat oahppat sámegeala.
- Sámegealat skuvlamateriála váilu.
- Sámegeala lea mearrideaddji ášši dorvvolaš identitehta huksemii.
- Nuorat, geaiguin deaivvadeimmet, leat oadjebasat sámi birrasis nugo omd. bearrašis, fulkkiid ja sámi ustibiid luhte ja sámi deaivvadeimiin.
- Nuorat atnet árvvus sámegeal oahppadiimmuid, muhto oahpahus lea menddo unnán.
- Suoma, Norgga ja Ruota davviosiin váilot mánáide ja nuoraide heivvolaš asttuáiggefálaldagat.
- Dieđihangaskaoamit mitalit menddo unnán sámegeal ođđasiid ja ođđasiid sámenuoraide nuoraidkultuvrra birra.
- Sámediggi ii oro gullamin nuoraid eallimii.
- Dárbbasuvvo eambo diehtu sámi mánáid bajásgeassima birra vai dan sáhtáši heivehit 1–6-jahkasaš mánáid doaimmaide skuvllas, sosiálahuolahusain ja servodagas oppalohkái.
- Nuorat leat duhtameahhtumat dasa, go sámi servodahkii gullan meroštallo sámegeala vuodul.
- Skuvllain ovdanbohtá vealaheapmi, ovdagáttut ja givssideapmi máná sámi duogáža dihte.
- Suoma, Norgga ja Ruota sámi mánáid ja nuoraid dili lea dán projeavtta mielde oalle seammalágan.
- Sámi mánáid ja nuoraid berre oahpahit buorebut dovdat máná vuoigatvuodaid soahpamuša ja mánáid vuoigatvuodaid oppalohkái.
- Ruotas mánát ja nuorat dihtet menddo unnán, manin Ruota stáhta ii leat vuolláičállán ILO 169 soahpamuša.

6 Evttohusat doaibmajuid várás

Evttohusat gusket Suoma, Norgga ja Ruota sámeovuolluide. Dárkilut evttohusaid gávdná iešguhtege riikka raporttain.

Skuvla ja oahpahus

- Sámi mánáin ja nuorain berre leat vuoigatvuohta oahppat iežaset eatnigiela ja kultuvrra juohke sajis, sihke sámeovuollu siste ja dan olggobealde. Sámi mánáid- ja nuoraid vuoigatvuohta eatnigiela oahpahussii galgá doahttaluvvot.
- Sámeigiela oahpahus berre dorvvastuvvot guhkit áiggi perspektiivvain.
- Suoma ja Ruota ráđdehusat berrejit addit universitehtaid ja allaskuvllaid bargun ordnet sámi eatnigiel- ja ávnnasoahpaheaddjiid skuvlejumi.
- Vuoddoskuvllaid ja logahaga oahppaplánaide berre lasihit sámi historjjá. Suoma, Norgga ja Ruota oktasaš atnui berre ráhkaduvvot oktalaš sámi historjjá vuoddoiehtu.
- Sámeovuolluid skuvllaid oktavuodaid galgá lasihit.
- Sámi mánáid ja nuoraid vuoigatvuohta sámeigielat oahppamateriálaide berre sihkkarastot. Skuvlahoavddat berrejit dahkat buori sámi oahpahusa vejolažžan vai oahppobiras šaddá buorebun.
- Oahppamateriála sámi kultuvrra birra berre ođasmahttot nu, ahte dat vástida duohtavuoda.
- Sámiid birra galgá ráhkaduvvot eambo skuvlamateriála vai dieđu beassá juohkit skuvlamánáide ja –nuoraide. Vástu dán áššis gullá Supmii, Norgii ja Ruttii, ja dat berrejit lasihit dán suorggi ovttasbarggu.
- Sámi nuoraid galgá movttiidahttit čađahit logahaga. Váhnemiiguin berre ovttasbargat vai sii aktiivvalaččat movttiidahttet manáideaset vázzit skuvlla lohppii viššaleabbot go váhnenbuolva lea dahkan.
- Sámi hálddašanguovllu logahagain berre sámi kultuvra ja ja identitehta gullat ávnnasválljejumái.
- Riikkaid guovllupolitihkka berre doarjut sámi nuoraid, geat hálidit ásaiduvvat ruoktoguvlui oahpuid maŋŋá.
- Suoma, Norgga ja Ruota ráđdehusat berrejit lasihit sámi mánáid ja nuoraid vejolašvuodaid oahppat sámeigiela gáiddusoahpahussan internehta bokte.

Ruoktu ja bearaš

- Váhnemat berrejit oažžut (nugo earáge váhnmemat) eambo doarjaga váhnenvuhtii vai sii sáhttet váldit eambo oasi mánáideaset eallimii.
- Sámi mánáid bajásgeassima ja váhneiid vásáhusaid mánnávuodas berre dutkat eambo. Dutkamuša sáhtta geavahit 1-6 jahkásaš mánáid doaimmain ja sosiálabálvalusain.

Asttuáigi

- Sámeovuollu mánáide galgá ordnet nuoraidlanjaid, čoahkkananbáikkiid, asttuáiggebuđaldeami ja girjerájuid maiddá guovddášbáikkiid olggobealde.
- Gelddat berrejit ordnet asttuáigge doaimmaid maiddá sámi nuoraide.
- Nuorra sámiide berre fállat kulturdoaimmaid ja sidjiide galgá ordnet vejolašvuoda doaimmaide iežaset gillii.

Diedihangaskaoamit

- Sámi mánáide ja -nuoraide oaivvilduvvon sámegielat radio- ja tv-prográmmaid berre lasihit. Suoma YLE , Norgga NRK ja Ruota SVT ja SR berrejit lasihit ovttasbarggu.
- Diehtjuohkima sámiid ja sámi kultuvrra birra galgá beaivádit nu, ahte dat vástida sápmelaččaid dálá eallima.

Oassálastin ja váikkuheapmi

- Skuvla berre váldit buorebut vuhtii nuoraid oaiviliid go lea sáhka sámi áššiid oahpahusa hábmemis.
- Gielddat galget jearrat sámi mánáin ja nuorain, makkár doarjaga sii dárbbášit.
- Riikkaid sámedikkat berrejit lasihit oktavuoda sámi nuoraiguin ja háleštit, mo eiseválddit lága mielde gieđahallet olbmo sámi jovkui gullevašvuoda. Sii berrejit maid muitalit sámedikki doaimmaid birra. Dáinna lágiin nuoraid váikkuhanvejolašvuota ja oassálastin lassánit.
- Ráđdehusat berrejit lasihit doarjaga ja ávžžuhit sámi nuoraid vuodđudit nuoraidorganisašuvnnaid vai dat juhket dieđu sámiid birra ja vai nuoraid váikkuhan – ja oassálastinvejolašvuota lassána.

Olmmošvuoigatvuodat

- Ráđdehusat berrejit juolludit ruđa heivvolaš eiseváldii dahje organisašuvnii, mii dutkkašii man olu unnitloguid mánáid vásihit vealaheami dahje givssideami.
- Ráđdehusat berrejit mearridit, ahte Ruota ja Suoma bearráigeahčči eiseválddit eastadit ovddalgihtii buot vejolaš sámi mánáid loavkidemiid skuvllas. Dát danin vai sámi mánáid oahpahušvejolašvuodat buorránit.
- Lea vealtameahtun, ahte Suoma, Norgga ja Ruota ráđdehusat lasihit ovttasbarggu vai sámi mánát ja nuorat besset návddašit seamma vuoigatvuodain riikkas beroškeahtá. Sámis ferte oktiiheivehit oktilaš sámegiel oahppaneavvuid, oahpaheioahpu ja almmolaš diehtjuohkima sámi kultuvrras ja sámi historjjás.
- Ráđdehusat galget juohkit eambo dieđu sámi mánáide ja nuoraide máná vuoigatvuodaid birra ja eastadit dáinna lágiin vealahusa.
- Suoma, Norgga ja Ruota ráđdehusat berrejit bearráigeahččat, ahte máná vuoigatvuodaid soahpamuš ja dan lassebeavdegirji jorgaluvvojit buot sámegielaide.
- Ruota stáhta berre muitalit sámi mánáide ja nuoraide sivaidd, manin Ruota stáhta ii leat vuolláičállán ILO soahpamuša 169.

Gáldut

Aikio, Marjut 1999: Saamelaiskulttuurin renessanssi ja ryöstöviljely. Toim. Marja Tuominen — Seija Tuulentie — Veli-Pekka Lehtola — Mervi Autti. Lapin yliopisto. Osa 1: Outamaalta tunturiin s. 159–174. Kustannus-Puntsi, Inari.

Aikio-Puoskari, Ulla 2002: Kielten ja kulttuurien risteysasemalla – kysymyksiä saamen kielestä ja identiteetistä. Toim. Sirkka Laihiala-Kankainen — Sari Pietikäinen — Hannele Dufva. Moniääninen Suomi. Kieli, kulttuuri ja identiteetti s. 90–108. Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä.

Balto, Asta 1997. Samisk barneoppdragelse i endring, Gyldendal Ad Notam

Barneombudet 1995. "Like som snøkrystaller" rapport.

Hoff, Lars 2005. "Oppdras av samiske navnesøsken" i Apollon 29/11 2005

Høgmo, Asle 1986. "Det tredje alternativ- Barns læring av identitetsforvaltning i samisk-norske samfunn preget av identitetsskifte" Tidsskrift for samfunnsforskning 1986

Josefsen, Eva 2006. Selvpoplevd diskriminering blant samer i Norge. Norut NIBR Finnmark Rapport 2006:3

Kangasniemi, Ritva 2008: Telefonjearahallan mii guoskkai anárašgiela dálá dili ja anárašgielat giellabeasi. 7.2.2008.

Kjølaas, Jorun. "Lese for å lære – tospråklige utfordringer i utviklingen av Høier 2007 lesekompetanse i et minoritetsperspektiv" Universitetet i Tromsø

Kvernmo, Siv 2004: Mental health of Sami youth. International journal of Circumpolar health vol. 63 (3) s. 221–234. University of Oulu, Oulu.

Laakso, Martta, 2004: Enontekiön päihdetyön kehittämisprojekti "Väärtit" 2000–2003. Opinnäytetyö. Diakonia-ammattikorkeakoulu, Järvenpää.

Lehtola, Veli-Pekka 1997: Saamelaiset. Kustannus-Puntsi, Inari.

Lehtola, Veli-Pekka 1999: Aito lappalainen ei syö haarukalla ja veitsellä. Toim. Marja Tuominen — Seija Tuulentie — Veli-Pekka Lehtola — Mervi Autti. Lapin yliopisto. Osa 1: Outamaalta tunturiin s. 15–32. Kustannus-Puntsi, Inari.

Mosnikoff, Satu 2008: Telefonjearahallan nuortalaččaid dálá dilis. 10.2.2008.

NOU 2000:3. Rekruttering til samisk lærerutdanning

Näkkäljärvi, Anne-Maria 2006: Se on tilantheen mukhaan... — Itä-Enontekiön saamelaisten alkoholikulttuurin muuttuminen osana yhteiskunnallista ja yhteisöllistä muutosta. Lapin yliopisto, Rovaniemi.

Olthuis, Marja-Liisa 2008: Anárašgiela hállit. Persovnnalaš rávdnjepoasta Minna Rasmusii. 18.2.2008.

Paasi, Anssi 1998: Koulutus kansallisena projektina. ”Me” ja ”muut” suomalaisissa maantiedon oppikirjoissa. Toim. Pertti Alasuutari — Petri Ruuska. Elävänä Euroopassa. Muuttuva suomalainen identiteetti s. 215–250. Gaudeamus, Helsinki.

Peltoniemi, Teuvo 2005: Suomalaisten lasinen lapsuus 1994 ja 2004. Tiimi 2/2005, A-klinikkasäätiö.

Sametinget, 2001. Utredning om samisk opplæring utenfor forvaltningsområdet for samisk språk.

Sammallahti, Pekka 2008: Olbmot guđet hállet davvisámegiela. Persovnnalaš rávdnjepoasta Minna Rasmusii. 14.2.2008.

Utdanningsdirektoratet. Elevundersøkelsen 2007

www.barneombudet.no

www.bo.se

www.jokkmokk.se

www.lapsiasia.fi

www.samediggi.fi

www.samer.se

www.sametinget.no

Projektaorganisašuvdna

Stivrenjoavku

Suoma mánáidáittardeaddji (Maria Kaisa Aula)

Norgga mánáidáittardeaddji (Reidar Hjermann)

Ruota mánáidáittardeaddji (Lena Nyberg)

Suoma sámediggi (Ellen Näkkäljärvi)

Norgga sámediggi (Runar Balto)

Ruota sámediggi (Ella Britt Utsi Jannok)

Projektagohcci

Suopma: Satu Ihanamäki, Sámi leanarádđehus

Ruotta: Ella Britt Utsi Jannok, Sámediggi

Projektavásttolaš

Jorge Rivera, Ruota mánáidáittardeaddji

Suoma mánáidáittardeaddji veahkkít

Päivi Gynther, projektabargi

Minna Rasmus, projektabargi

Pirkko-Liisa Rautio, projektabargi

Norgga mánáidáittardeaddji veahkkít

Knut Haanes, várreovdaolmmoš

Camilla Kayed, ráđđeaddi

Thomas Wrigglesworth, ráđđeaddi

Ruota mánáidáittardeaddji veahkkít

Kjell Gustafsson, kansliijahoavda

Jorge Rivera, projektahoavda

Čuvvosat

Čuovus 1: Máná vuoigatvuodaid soahpamuš sámegillii (lättiläst)

Dihtetgo, ahte mánáin leat iežaset vuoigatvuodát?

ON:a máná vuoigatvuodaid oppalašsoahpamuš

Olmmošvuoigatvuodát gullet juohkehažžii agis fuolakeahtta. ON:a máná vuoigatvuodaid oppalašsoahpamuš lea ráhkaduvvon dáhkidit máná earenoamáš dárbbuid ja ovdduid. Soahpamuš guoská buohkaid vuollel 18-jahkásaččaid.

Máná vuoigatvuodaid oppalašsoahpamuš dohkkehuvvui Ovtastuvvan Našuvnnaid dievasčoahkkimis jagi 1989. Buot riikkat máilmmis, earret guokte, leat dohkkehan soahpamuša. Soahpamuš geatnegahtta earenoamážit stáhta ja gielddaid. Dasa lassin dat geatnegahtta mánáid váhnemiid ja eará rávesolbmuid. Máná vuoigatvuodát leat ollesolbmuid geatnegasvuodát. Eiseválddit fertejit buot máná guoskevaš doaibmabijuin ja mearrádusain árvvoštallat daid váikkuhusaid mánáin, váldit vuhtii máná ovddu ja guldalit máná oaivila.

Váhnemiin ja fuolaheaddjiin lea deháleamos ovddasvástádus máná fuolaheamis ja šaddadeamis. Dan bargui sis lea vuoigatvuohka oazžut doarjaga, bagadallama ja rávvema. Juos váhnemat dahje fuolaheaddjit eai doarjagis fuolakeahtta nagot atnit ávvira mánás, de stáhta ferte dorvvastit, ahte máná oazžu buori divššu, sadjásaš bearraša, lágádusdikšuma dahje adopterema bokte.

Soahpamuša čuovvuma ja máná vuoigatvuodaid ollašuvvama bearráigeahččá ON:a máná vuoigatvuodaid komitea. Juohke soahpamušii searvan riika galgá raporteret komiteai viđa jagi gaskkaid dan, mo dat lea ovdánan máná vuoigatvuodaid ollašuttimis. Mearreáigge raporttaid vuodul komitea buktá ovdan iežas fuolaid ja ávžžuhusaid iešguđege riikka dilis.

Soahpamuša sisdoalu sáhtta dadjat oanehaččat golmmain fáttáin: mánás lea vuoigatvuohka **earenoamáš suodjalussii ja dikšui** (*protection*), doarvái stuorra **oassái servodaga resurssain** (*provision*) sihke **oassálastit** agis ja čálgandásis mielde alccesis guoskevaš mearrádusaide (*participation*).

Soahpamušii gullet njeallje oppalaš vuodđojurdaga:

- Buot mánát leat dásseárvosaččat.
- Máná beroštupmi lea deháleamos buot mearrádusain.

- Mánás lea vuoigatvuohta buori eallimii.
- Máná oaiviliid ferte váldit vuhtii.

Mánáidáittardeaddji bargun lea čuovvut ja ovddidit mánáid vuoigatvuodaid ollašuvvama.

Juos fuomášat, ahte du vuoigatvuodaid hilggodit, de sáhtát háleštit áššis omd. váhnemiiguin, oahpaheaddjiin, dearvvasvuohtadivššáriin, skuvlakuráhtoriin dahje eará luohhtehahti ollesolbmui.

Máná vuoigatvuodaid soahpamuš oanehaččat:

1. Juohkehaš vuollel 18-jahkásaš lea máná.
2. Máná vuoigatvuodát gullet juohke máná. Máná ii oaččo soardit su dahje su váhnemiid iešvuodaid, oaiviliid dahje máttuid geažil.
3. Máná guoskevaš mearrádusaid dahkamis galgá álo váldit vuosttamuzžan vuhtii máná ovddu.
4. Stáhta galgá ollašuttit vuoigatvuodaid, maid Mánáid vuoigatvuodaid soahpamuš mearrida.
5. Stáhta galgá gudnejahtit váhnemiid dahje eará máná fuolaheddjiid ovddasvástádusa, vuoigatvuodaid ja geatnegasvuodaid máná šaddadeamis.
6. Mánás lea vuoigatvuohta eallimii. Stáhta galgá dáhkidit nu buriid eavttuid go vejolaš máná ceavzimii ja čálgamii su iežas čálganmuttu mielde.
7. Máná galgá registrerejuvvot dalán riegádeami maŋŋá. Riegádan mánás lea vuoigatvuohta nammii ja riikkavulošvuhtii. Mánás lea vuoigatvuohta dovdat váhnemiiddis ja orrut vuosttažettiin sudno divššus.
8. Mánás lea vuoigatvuohta sealluhit iežas identitehta, riikkavulošvuoda, nama ja fuolkegaskavuodaid.
9. Álgovuolggalaččat máná galgá beassat eallit iežas váhnemiiguin, juos sus lea buorre ja oadjebas dilli sudno luhtte. Mánás, guhte ii ása váhnemiiddis luhtte, lea vuoigatvuohta deaivat guktuid váhnemiid. Deaivvadeami sáhtá eastit dalle, juos dat lea máná ovddu vuostá.
10. Juos máná ja su váhnemat gártet guhtege sierra riikkaide, stáhtas lea geatnegasvuohta gieđadallat ohcamuša bearraša ovttahttimii miehtemielalaččat ja ájitkeahhtá.

11. Stáhta galgá caggat mánáid lágahis doalvuma riikkas nubbái.
12. Mánás lea vuoigatvuohta iežas oaiviliidda buot áššiin, mat gusket su. Máná oaivil galgá váldojuvvot vuhtii su agi ja čálganmuttu mielde.
13. Mánás lea oaiviliiddis ovdanbuktimii vuoigatvuohta ohcat, váldit vuostá ja juohkit dieđu ja jurdagiid lupmosit, go dat fal ii čuoza eará olbmuid vuoigatvuođaide.
14. Mánás lea vuoigatvuohta jurdda-, oamedovdo- ja oskkoldatluomusvuhtii. Váhnemiid mánáid addin rávven su vuoigatvuođa atnimis ferte gudnejahttojuvvot.
15. Mánás lea vuoigatvuohta searvat servviide ja doaibmat dain.
16. Mánás lea vuoigatvuohta priváhtavuhtii, ruovtturáfái ja reivesuollemasvuhtii. Su gudni dahje beaggima ii oaččo fuotnut.
17. Mánás lea vuoigatvuohta oažžut dieđihangaskaomiid bokte dakkár dieđu, mii lea dehálaš su ahtanuššama ja buresbirgema dáfus. Máná ferte suodjalit dakkár dieđus ja materiálas, mii sáhtta vahágahttit su buresbirgejumi.
18. Váhnemiin lea vuostamuš ja oktasaš ovddasvástádus máná šaddadeamis. Sis lea vuoigatvuohta oažžut dasa doarjaga. Váhnemat galget bargat máná ovddu mielde. Stáhta galgá dáhkidit beaivedikšo- ja mánáid-suodjalanbálvalusaid.
19. Máná galgá suodjalit buotlágan veahkaválddis, berošmeahtun meannudeamis ja buorringevaheamis.
20. Mánás, guhte ii sáhte eallit iežas bearrašiin, lea vuoigatvuohta oažžut earenomáš suoji ja doarjaga. Dalle galgá giddet fuopmášumi máná šaddadeami boahhteáigái sihke máná etnikkalaš, oskkolaš ja gielalaš duogáži.
21. Máná sáhtta adopterejuvvot, juos dat lea su dáfus buoremus molssaeaktu.
22. Báhtareaddjemánás lea vuoigatvuohta oažžut earenoamáš divššu.
23. Lámis máná galgá oažžut buoremus vejolaš divššu ja veahki, mii ovddida su iešluohttámuša ja oassálastima.

24. Mánás lea vuoigatvuohta eallit nu dearvan go vejolaš ja oážžut dárbbus mielde dearvvaš- ja buozalmasvuohtadivššu. Etniide galgá dáhkidit áššáigullelaš dearvvašvuohtadivššu.
25. Šaddanruovttu olggobeallai gártan mánás lea vuoigatvuohta dasa, ahte su dikšu ja su dikšui bidjama ákkat dárkkistuvvojit gaskkohagaid.
26. Mánás lea vuoigatvuohta sosiáladorvui.
27. Mánás lea vuoigatvuohta eallindássái, mii lea dárbbalaš su ahtanuššamii.
28. Mánás lea vuoigatvuohta oážžut vuodđooahpahusa nuvtá. Stáhta galgá ovddidit nuppi dási skuvlema ja oahppobagadeami ja atnit ávvira das, ahte mánát ja nuorat eai heaitte skuvlla gaskan. Skuvlla stivren galgá gudnejahttit máná olmmošárvvu.
29. Skuvlen galgá gárgehit máná ovttaskas dáidduid ja bajidit máná olmmošvuoigatvuohtaid ja iežas giela ja kultuvrra gudnejahttima, vásttolaš riikkavulošvuođa, utnolašvuođa, sohkaheallid dásseárvvu ja birrasa gáhttema.
30. Unnitlohkui dahje eamiálbmogii gullelaš mánás lea vuoigatvuohta iežas kultuvrii, oskui ja gillii.
31. Mánás lea vuoigatvuohta vuoigastit ja duhkoraddat. Sus lea maiddá vuoigatvuohta friijaáigái ja dáidda- ja kultureallimii.
32. Mánáid ii oáččo barggahit barggu, mii heitte su oahpuid dahje vahágahtta su dearvvašvuođa dahje ahtanuššama.
33. Máná galgá suodjalit gárrenávdnasiin ja lobihis gárrenávdnasiid vuovdimis.
34. Máná galgá suodjalit buotlágan seksuála buorringevaheamis.
35. Stáhtat galget caggat mánáid gávppašeamii.
36. Máná galgá suodjalit buotlágan buorringevaheamis, mii áitá su buresbirgejumi.
37. Máná ii oáččo biinnidit iige ránggáštít olmmošmeahttumit dahje badjelgeahččanvugiin. Máná giddagassii bidjan galgá leat maŋimus čoaivddus ja dallege ferte váldojuvvot vuhtii su agi miel dárbbut.

38. Vuollel 18-jahkásačča ii oaččo váldit soahtevhkii iige son oaččo oassálastit sohtái. Buotlágan doaimmain, main leat vearjjut mielde, máná galgá suodjalit. *
39. Vearredaguid gillájeaddjin gártan máná galgá veajuidahhtit ja su vuogáiduvvama servodahkii galgá doarjut.
40. Lága rihkkon máná galgá várjalit ja su vuoigatvuodaid galgá gudne-jahttit. Riektegeavvamis galgá sierra válđojuvvot vuhtii máná ahke- ja čálgandássi.
41. Juos stáhta sisriikkalaš láchkamearrideapmi dáhkida mánáide buoret vuoigatvuodaid go dát soahpamuš, de dan galgá čuovvut.
42. Stáhta galgá atnit ávvira das, ahte buot riikkavuložat dihtet mánáid vuoigatvuodain.
43. Dán soahpamuša čuovvuma bearráigeahččá ON:a máná vuoigatvuodaid komitea.
44. – 54. Dát artiklat leat mearráduusat soahpamuššii searvamis, rievdadeamis, dan raporteremis ja soahpamuša eará fámus.

*) Ahkerádji bajiduvvon lassibeavdegirjgis 15 jagis 18 jahkái.

Čuovus 2: Máná vuoigatvuodaid soahpamuš suomagillii (lätlläst)

Tiesitkö, että lapsilla on omat oikeudet?

YK:n lapsen oikeuksien yleissopimus

Ihmisoikeudet kuuluvat jokaiselle iästä riippumatta. YK:n lapsen oikeuksien yleissopimus on tehty turvaamaan lapsen erityisiä tarpeita ja etua. Sopimus koskee jokaista alle 18-vuotiasta. Lapsen oikeuksien yleissopimus hyväksyttiin Yhdistyneiden Kansakuntien yleiskokouksessa vuonna 1989. Kaikki maailman maat kahta lukuun ottamatta ovat sopimuksen osapuolia. Sopimus velvoittaa erityisesti valtiota ja kuntia. Lisäksi se velvoittaa lasten vanhempia ja muita aikuisia.

Lapsen oikeudet ovat aikuisten velvollisuuksia. Viranomaisten on kaikissa lasta koskevissa toimenpiteissään ja päätöksissään arvioitava niiden vaikutukset lapseen, otettava huomioon lapsen etu ja kuunneltava lapsen mielipidettä.

Vanhemmilla ja huoltajilla on ensisijainen vastuu lapsensa huolenpidosta ja kasvatuksesta. Tähän tehtävään heillä on oikeus saada tukea, ohjausta ja neuvontaa. Jos vanhemmat tai huoltajat eivät tuesta huolimatta pysty huolehtimaan lapsensa hyvinvoinnista, valtion on turvattava lapselle hyvä hoito sijaisperheen, laitoshoidon tai adoption kautta.

Sopimuksen noudattamista ja lapsen oikeuksien toteutumista seuraa YK:n lapsen oikeuksien komitea. Sopimukseen liittyneiden maiden tulee raportoida edistymisestään komitealle viiden vuoden välein. Komitea esittää saamiensa määräaikaisraporttien pohjalta kunkin maan tilanteesta omat huolenaiheensa ja suosituksensa.

Sopimuksen sisältö voidaan tiivistää kolmeen eri teemaan: lapsella on oikeus **erityiseen suojeluun ja hoivaan** (protection), riittävään **osuuteen yhteiskunnan voimavaroista** (provision) sekä **osallistua** ikänsä ja kehitystasonsa mukaisesti itseään koskevaan päätöksentekoon (participation).

Sopimukseen liittyy neljä yleistä periaatetta:

- Kaikki lapset ovat tasa-arvoisia.
- Lapsen etu on ensisijainen kaikessa päätöksenteossa.
- Lapsella on oikeus hyvään elämään.
- Lapsen näkemykset on otettava huomioon.

Lapsiasiavaltuutetun tehtävänä on seurata ja edistää lasten oikeuksien toteutumista.

Jos havaitset, että oikeuksiasi laiminlyödään, voit keskustella asiasta esim. vanhempien, opettajan, terveydenhoitajan, koulukuraattorin tai muun luotettavan aikuisen kanssa

Lapsen oikeuksien sopimus lyhyesti

1. Jokainen alle 18-vuotias on lapsi.
2. Lapsen oikeudet kuuluvat jokaiselle lapselle. Ketään lasta ei saa syrjiä hänen tai hänen vanhempiansa ominaisuuksien, mielipiteiden tai alkuperän vuoksi.
3. Lapsia koskevia päätöksiä tehtäessä on aina ensimmäiseksi otettava huomioon lapsen etu.
4. Valtion on toteutettava Lapsen oikeuksien sopimuksen määräämät oikeudet.
5. Valtion on kunnioitettava vanhempien tai muiden lapsen huoltajien vastuuta, oikeuksia ja velvollisuuksia lapsen kasvatuksessa.
6. Lapsella on oikeus elämään. Valtion on taattava mahdollisimman hyvät edellytykset lapsen henkiinjäämiselle ja kehitykselle omaan tahtiin.
7. Lapsi on rekisteröitävä heti syntymän jälkeen. Syntyneellä lapsella on oikeus nimeen ja kansalaisuuteen. Lapsella on oikeus tuntea vanhempansa ja olla ensisijaisesti heidän hoidettavanaan.
8. Lapsella on oikeus säilyttää henkilöllisyytensä, kansalaisuutensa, nimensä ja sukulaissuhteensa.
9. Lapsella on lähtökohtaisesti oikeus elää vanhempiensa kanssa, jos hänellä on hyvä ja turvallista olla heidän kanssaan. Vanhemmistaan erossa asuvalla lapsella on oikeus tavata ja pitää säännöllisesti yhteyttä kumpaankin vanhempansa. Tapaaminen voidaan estää, jos se on lapsen edun vastaista.
10. Jos lapsi ja hänen vanhempansa joutuvat eri valtioihin, on valtion velvollisuus käsitellä hakemus perheen jälleenyhdistämiseksi myönteisesti ja viivyttämättä.
11. Valtion pitää estää lasten laitton kuljettaminen maasta toiseen.
12. Lapsella on oikeus vapaasti ilmaista mielipiteensä kaikissa itseään koskevissa asioissa. Lapsen mielipide on otettava huomioon hänen ikänsä ja kehitystasonsa mukaisesti.
13. Lapsella on mielipiteidensä ilmaisemiseksi oikeus hakea, vastaanottaa ja levittää tietoa ja ajatuksia vapaasti, kunhan se ei loukkaa muiden oikeuksia.
14. Lapsella on oikeus ajatuksen-, omantunnon- ja uskonnonvapauteen. Vanhempien lapselle antamaa ohjausta tämän oikeuden käyttämisessä on kunnioitettava.
15. Lapsella on oikeus liittyä yhdistyksiin ja toimia niissä.

16. Lapsella on oikeus yksityisyyteen, kotirauhaan ja kirjesalaisuuteen. Hänen kunniaansa tai mainettaan ei saa halventaa.
17. Lapsella on oikeus saada tiedotusvälineiden kautta sellaista tietoa, joka on tärkeää hänen kehityksensä ja hyvinvointinsa kannalta. Lasta tulee suojella hänen hyvinvointinsa kannalta vahingolliselta tiedolta ja aineistolta.
18. Vanhemmilla on ensisijainen ja yhteinen vastuu lapsen kasvatuksesta. Heillä on oikeus saada tukea tehtäväänsä. Vanhempien tulee toimia lapsen edun mukaisesti. Valtion on turvattava päivähoito- ja lastensuojelupalvelut.
19. Lasta on suojeltava kaikelta väkivallalta, välinpitämättömältä kohtelulta ja hyväksikäytöltä.
20. Lapsella, joka ei voi elää perheensä kanssa, on oikeus saada erityistä suojelua ja tukea. Tällöin on kiinnitettävä huomiota lapsen kasvatuksen jatkuvuuteen sekä lapsen etniseen, uskonnolliseen ja kielelliseen taustaan.
21. Lapsi voidaan adoptoida, jos se on hänen kannaltaan paras vaihtoehto.
22. Pakolaislapsella on oikeus saada tarvitsemansa erityinen huolenpito.
23. Vammaisen lapsen pitää saada parasta mahdollista hoitoa ja apua, joka edistää hänen itseluottamustaan ja osallistumistaan.
24. Lapsella on oikeus elää mahdollisimman terveenä ja saada tarvitsemansa terveyden- ja sairaudenhoito. Äideille on taattava asianmukainen terveydenhoito.
25. Syntymäkotinsa ulkopuolelle sijoitetulla lapsella on oikeus hänelle annetun hoidon ja hänen sijoituksensa perusteiden ajoittaiseen tarkistamiseen.
26. Lapsella on oikeus sosiaaliturvaan.
27. Lapsella on oikeus hänen kehityksensä kannalta riittävään elintasoon.
28. Lapsella on oikeus saada maksuttomasti perusopetusta. Valtion on edistettävä toisen asteen koulutusta ja opinto-ohjausta sekä ehkäistävä koulunkäynnin keskeyttämistä. Kurinpidon koulussa tulee kunnioittaa lapsen ihmisarvoa.
29. Koulutuksen on kehitettävä lapsen yksilöllisiä taitoja, ihmisoikeuksien sekä lapsen oman kielen ja kulttuurin kunnioitusta, vastuullista kansalaisuutta, suvaitsevaisuutta, sukupuolten tasa-arvoa sekä ympäristön suojelua.
30. Vähemmistöryhmään tai alkuperäiskansaansa kuuluvalla lapsella on oikeus omaan kulttuuriinsa, uskontoonsa ja kieleensä.
31. Lapsella on oikeus lepoon, leikkiin ja vapaa-aikaan sekä taide- ja kulttuurielämään.
32. Lapsella ei saa teettää työtä, joka haittaa hänen opintojaan tai vahingoittaa hänen terveyttään tai kehitystään.
33. Lasta on suojeltava huumeilta ja laittomalta huumekaupalta.

34. Lasta on suojeltava kaikenlaiselta seksuaaliselta hyväksikäytöltä.
35. Valtioiden on estettävä lapsikauppa.
36. Lasta on suojeltava kaikelta hänen hyvinvointiaan uhkaavalta hyväksikäytöltä.
37. Lasta ei saa kiduttaa. Lasta ei saa rankaista julmalla tai halventavalla tavalla. Lapsen vangitsemisen tulee olla viimesijainen keino ja silloinkin on huomioitava hänen ikänsä mukaiset tarpeet.
38. Alle 18-vuotiasta ei saa värvätä armeijaan eikä hän saa osallistua sodankäyntiin. Aseellisissa selkkauksissa on suojeltava lapsia.*
39. Väärinkäytösten uhriksi joutunutta lasta on autettava toipumaan ja hänen sopeutumistaan yhteiskuntaan on edistettävä.
40. Lakia rikkonutta lasta on suojeltava ja hänen oikeuksiaan on kunnioitettava. Oikeudenkäynnissä tulee erikseen huomioida lapsen ikä- ja kehitystaso.
41. Jos valtion kansallinen lainsäädäntö turvaa lapselle paremmat oikeudet kuin tämä sopimus, sitä on noudatettava.
42. Valtion on huolehdittava, että kaikki kansalaiset tietävät lapsen oikeudet.
43. Tämän sopimuksen noudattamista valvoo YK:n lapsen oikeuksien komitea.
44. -54. Nämä artiklat ovat päätöksiä sopimukseen liittymisestä, muuttamisesta, siitä raportoisesta ja sopimuksen muusta voimassaolosta.

*) Ikäraja nostettu lisäpöytäkirjassa 15:sta 18-vuoteen.

Čuovus 3: Máná vuoigatvuodaid soahpamuš dárogillii (lättläst)

1. ALDER 18 ÅR

Alle under 18 år er barn, dersom ikke en tidligere alder er lovfestet av staten.

2. INGEN DISKRIMINERING

Konvensjonens rettigheter gjelder for alle barn uten forskjellsbehandling og uten hensyn til barnet og dets foreldres rase, farge, kjønn, språk, religion, opprinnelse, eiendom, funksjonshemming eller oppfatninger. Staten skal sørge for at ingen diskrimineres.

3. TIL BARNETS BESTE

Ved alle handlinger som berører barn, enten de foretas av offentlige eller private velferdsorganisasjoner, domstoler, administrative myndigheter eller lovgivende organer, skal barnets beste være et grunnleggende hensyn.

4. STATENS ANSVAR

Det er statens ansvar å sette barnerettighetene ut i livet.

5. FORELDREANSVARET

Staten skal respektere de rettigheter og plikter foreldrene og andre foresatte har for å gi barnet veiledning og støtte slik at barnet skal kunne hevde konvensjonens rettigheter.

6. RETT TIL LIV

Staten plikter så langt som mulig å sørge for at barn overlever og får utvikle seg.

7. NAVN OG STATSBOGERSKAP

Barnet har, umiddelbart etter fødselen, rett til navn og nasjonalitet, og så langt det er mulig, å kjenne til sine foreldre og få omsorg av dem.

8. IDENTITET

Staten skal respektere barnets rett til å bevare sin identitet, herunder nasjonalitet, navn og familieforhold. Dersom et barn ulovlig blir fratatt slik identitet skal staten hurtig bistå med gjenopprettelse.

9. HOLDE FAMILIEN SAMMEN

Barnet skal ikke adskilles fra sine foreldre mot sin vilje, unntatt når dette er nødvendig av hensyn til barnets beste.

10. GJENFORENE FAMILIEN

Søknader om familiegjenforening over landegrensar skal behandles på en positiv, human og rask måte. Barnet har rett til regelmessig kontakt med begge foreldre.

11. ULOVLIG BORTFØRING OG TILBAKEHOLD

Staten skal bekjempe at barn blir tatt ulovlig ut av et land eller hindret fra å vende tilbake, og skal inngå avtaler med andre land for å få til dette.

12. Å SI SIN MENING OG BLI HØRT

Barnet har rett til å si sin mening i alt som vedrører det og barnets meninger skal tillegges vekt.

13. FÅ OG GI INFORMASJON

Barnet har rett til ytringsfrihet, til å søke, motta og spre informasjon og ideer av alle slag og på alle måter.

14. TANKE-, SAMVITTIGHETS- OG RELIGIONSFRIHET

Barnet har rett til tanke-, samvittighets- og religionsfrihet. Staten skal respektere foreldrenes retter og plikter til å opplyse barnet om sine rettigheter i slike spørsmål.

15. ORGANISASJONSFRIHET

Barnet har rett til organisasjons- og forsamlingsfrihet.

16. RETT TIL PRIVATLIV

Barnet skal ikke utsettes for vilkårlig eller ulovlig innblanding i sitt privatliv, i familien, i hjemmet eller i korrespondansen sin. Det skal beskyttes mot ulovlig angrep mot ære og omdømme.

17. MASSEMEDIA

Staten skal sikre barn tilgang til informasjon fra et mangfold av nasjonale og internasjonale kilder. Staten skal oppmuntre massemedia og forleggere til å spre informasjon som skaper forståelse, kunnskap sosiale ferdigheter og velvære, til å lage eget barnestoff, også for minoritetsbarn. Staten skal beskytte barna mot skadelig informasjon.

18. FORELDREANSVARET

Begge foreldrene har et hovedansvar for barnets omsorg og utvikling etter hva som er best for barnet. Staten skal gi støtte og sikre utvikling av institusjoner, tjenester og tiltak for omsorg for barn, herunder også tatt hensyn til utarbeidende foreldre.

19. BESKYTTELSE MOT MISBRUK

Staten skal beskytte barnet mot fysisk eller psykisk mishandling, forsømmelse eller utnyttelse fra foreldre og andre omsorgspersoner.

20. BARN UTEN OMSORG FRA FAMILIEN

Barn som er uten familiemiljø, har særlig rett på beskyttelse og omsorg, for eksempel ved plassering i fosterhjem, eller om nødvendig, ved egnet institusjon eller ved adopsjon.

21. ADOPSJON

Nasjonal og internasjonal adopsjon skal bare finne sted i samsvar med loven, og skal være autorisert av myndighetene. Adopsjon utenlands skal ikke resultere i urettmessig økonomisk fortjeneste, og bør betraktes som et alternativ til omsorgstiltak i barnets opprinnelsesland.

22. FLYKTNINGEBARN

Barn som søker flyktningsstatus eller som anses som flyktninger, skal få nødvendig vern og humanitær hjelp. Staten skal i samarbeid med internasjonale organer hjelpe et barn som er alene til å bli gjenforent med sine foreldre.

23. FUNKSJONSHEMMEDE BARN

Psykisk og fysisk funksjonshemmede barn har rett til å leve et fullverdig og anstendig liv under forhold som sikrer dets verdighet, fremmer selvtillit, og letter barnets aktive deltakelse i samfunnet. Et funksjonshemmet barn har rett til særskilt omsorg. Barnet skal få undervisning, opplæring, helsetjenester, rehabiliteringstjenester, forberedelse til arbeidslivet og rekreasjonsmuligheter for å oppnå best mulig integrering og individuell utvikling. Staten skal samarbeide med andre land om dette, og ta spesielt hensyn til utviklingslandenes behov.

24. HELSE

Barnet har rett til å få den best mulige medisinske behandling og hjelp til å komme seg etter sykdom. Staten skal arbeide for å redusere spedbarns- og barnedødelighet, sikre at alle barn får nødvendig legehjelp, gi god helsemessig omsorg til mødre etter fødselen, bekjempe sykdom og gi orientering og utdanning om helse og riktig ernæring. Staten skal også avskaffe helsefarlige tradisjoner, samarbeide med andre land og særlig ta hensyn til utviklingslandenes behov.

25. BARN UNDER OFFENTLIG OMSORG

Barn plassert i omsorgstiltak utenfor familiemiljøet har krav på regelmessig vurdering av behandlingen og oppholdet der.

26. SOSIALTJENESTER

Staten skal sikre at barnet får den sosiale hjelpen og den økonomiske støtten det har krav på etter landets lover.

27. LEVESTANDARD

Barnet har rett til en levestandard som er tilstrekkelig på alle områder. Foreldrene, eller andre som har ansvar for barnet, har det grunnleggende ansvaret for å sikre de livsvilkårene som er nødvendig for barnets utvikling. Staten har plikt til å støtte de foresatte.

28. UTDANNING

Barnet har rett til utdanning. Staten skal gjøre grunnskoleutdanningen gratis og obligatorisk og gjøre ulike former for videregående utdanning tilgjengelig for alle barn, og sette i verk tiltak for å redusere tallet på de som ikke fullfører skolegangen. Disiplin i skolen skal utøves på en måte som er forenlig med barnets menneskeverd. Staten skal også fremme internasjonalt samarbeid om utdanning, og særlig ta hensyn til utviklingslandenes behov.

29. MÅLET MED UTDANNING

Utdanningen skal fremme utvikling av barnets personlighet, og teoretiske og praktiske ferdigheter. Den skal skape respekt for menneskerettighetene og fremme holdninger om fred, toleranse, og vennskap mellom folk. Utdanningen skal skape respekt for naturen, og for barnets egen og andres kultur.

30. MINORITETER OG URBEFOLKNING

Barn som tilhører en minoritet eller urbefolkningen, har rett til sammen med andre i sin gruppe, å nyte godt av sin kultur, religion og eget språk.

31. LEK OG FRITID

Barnet har rett til hvile, fritid og lek, og til å delta i kunst og kulturliv.

32. BARNEARBEID

Barnet har rett til å bli beskyttet mot økonomisk utnyttning i arbeid, og mot å utføre arbeid som kan svekke utdannings- eller utviklingsmulighetene.

33. NARKOTIKA

Barnet har rett til å bli beskyttet mot ulovlig bruk, omsetting og produksjon av narkotiske stoffer.

34. SEKSUELL UTNYTTING

Barnet har rett til beskyttelse mot alle former for seksuell utnyttelse og misbruk. For å verne barn mot slik utnyttning skal staten sette i verk alle nødvendige tiltak, nasjonalt og internasjonalt.

35. BORTFØRING, PROSTITUSJON OG SALG

Staten har plikt til å gjennomføre nasjonale og internasjonale tiltak for å hindre kidnapping, bortføring eller salg av barn til ethvert formål og i enhver form.

36. ANNEN UTNYTTING

Staten har plikt til å beskytte barnet mot alle former for utnyttelse som er skadelig for barnets velferd.

37. FENGSEL, DØDSSTRAFF OG TORTUR

Barn skal ikke utsettes for tortur eller annen umenneskelig eller nedverdiggende behandling eller straff. Dødsstraff eller fengsel på livstid uten mulighet for løslatelse er ikke tillatt hvis forbrytelsen ble utført før fylte 18 år. Barn som er i fengsel, skal holdes atskilt fra voksne, om ikke det motsatte anses å være best for barnet. Fengsling skal bare benyttes som en siste utvei og for et kortest mulig tidsrom. Pågrep og fengsling skal skje på lovlig måte, og barnet har rett til juridisk og annen aktuell hjelp og til å få en rask og uavhengig overprøving av sin sak.

38. BARN I KRIG

Staten skal sette i verk tiltak for å hindre at barn som ikke er fylt 15 år, tar direkte del i krigføring.

39. REHABILITERING OG REINTEGRERING

Staten er forpliktet til å iverksette alle hensiktsmessige tiltak for å sikre rehabilitering og samfunnsmessig tilbakeføring av barn som er offer for misbruk, utnyttelse, forsømmelse, tortur, væpnede konflikter eller annen umenneskelig eller nedverdiggende behandling eller straff.

40. BEHANDLING I SAKER OM STRAFF

Barn som er anklaget eller dømt for straffbare handlinger har rett til en behandling som sikrer verdighet og fremmer dets respekt for menneskerettighetene. Målet er at barnet finner en konstruktiv plass i samfunnet. Staten skal fastsette en kriminell lavalder. Det skal være mulighet til å få overprøvet en straffedom av en høyere myndighet eller domstol. Barnet skal få gratis bistand av tolk hvis barnet ikke snakker det språket som blir brukt.

41. NÅR ANDRE LOVER ER BEDRE

Hvis andre nasjonale eller internasjonale lover som staten har vedtatt, sikrer barnet bedre enn med denne konvensjonen, gjelder disse lovene, og ikke konvensjonen.

42. KJENNSKAP TIL KONVENSJONEN SKAL SPRES

Staten er forpliktet til å gjøre konvensjonens innhold kjent for barn og voksne.

Källa: www.baneombudet.no

Čuovvus 4: Máná vuoigatvuodaid soahpamuš ruotagillii (lättläst)

Artikel 1 handlar om vem som är barn. Alla människor under 18 år är barn.

Artikel 2 handlar om att reglerna gäller för alla barn. Alla barn är lika mycket värda. Inga barn får bli diskriminerade, det vill säga bli sämre behandlade. Det har ingen betydelse vilken färg barnet och barnets föräldrar har på huden, om barnet är flicka eller pojke, vilket språk barnet talar, vilken gud barnet tror på, om barnet har ett funktionshinder eller om barnet är rikt eller fattigt. Mobbning i skolan kan till exempel vara diskriminering.

Artikel 3 handlar om barnets bästa. Politiker, myndigheter och domstolar ska alltid tänka på vad som är bäst för barn när de bestämmer sådant som gäller barn. I artikeln står det att barnets bästa ska komma i främsta rummet. Det betyder att det ibland finns saker som är viktigare än barnets bästa. Men politikerna måste alltid kunna visa att de också har tänkt på barnen.

Artikel 4 handlar om hur länderna ska göra för att följa reglerna i konventionen. Länderna ska ändra sina lagar så att lagarna blir bra för barn. Länderna ska göra allt de kan för att ge barn rättigheter. Rika länder ska hjälpa fattiga länder.

Artikel 5 handlar om att länderna måste förstå att det är föräldrarna som har ansvar för barnet. Föräldrarna ska hjälpa barnet så att det får sina rättigheter.

Artikel 6 handlar om att barnet har rätt till liv och utveckling. Rätt till liv betyder att länderna ska se till att barn inte blir dödade. Det kan vara både att barn inte blir dödade i krig och att barn får vård och mediciner när de är sjuka så att de inte dör av sjukdomar. Rätt till utveckling betyder att länderna ska göra vad de kan för att ge barn en bra barndom. Barn behöver många saker för att utvecklas bra. Det kan vara trygghet, kärlek, mat, sjukvård, ett hem, möjlighet att leka och att gå i skolan.

Artikel 7 och 8 handlar om att alla barn har rätt att veta vem han eller hon är. Barnet har rätt till ett namn och till att vara medborgare i ett land. Barnet har också rätt att veta vilka som är barnets föräldrar.

Artikel 9 handlar om att barn alltid, när det går, ska få vara hos sina föräldrar. Om föräldrarna skiljer sig har barnet rätt att träffa både mamma och pappa. Men ibland är det bäst för barnet att inte bo hos föräldrarna. Och ibland är det bäst för barnet att inte träffa den ena föräldern. Det kan vara om föräldrarna slår barnet eller inte kan ta hand om sitt barn.

Artikel 10 och 11 handlar om att barn och föräldrar har rätt att träffa varandra även om de bor i olika länder. En förälder får inte flytta till ett annat land med barnen utan att den andra föräldern vill det. Länderna ska komma överens om hur de ska hjälpa barn och föräldrar så att de kan träffas.

Artikel 12 handlar om att barnet har rätt att säga hur det vill ha det. Vuxna ska lyssna på barn. Myndigheter och domstolar ska fråga barnet vad det tycker och lyssna på barnet när de bestämmer saker som gäller barnet. Det kan vara om barnets föräldrar ska skiljas och de inte är överens om var barnet ska bo. Då ska domstolen fråga både mamman, pappan och barnet hur de vill ha det. Det kan också vara att lärarna i skolan frågar barnen vad de tycker innan de bestämmer saker. Politiker i en kommun ska fråga barn vad de tycker innan politikerna bestämmer hur kommunen ska använda sina pengar.

Artikel 13, 14 och 15 handlar om att barnet har rätt att säga vad det tycker. Barnet har rätt att tänka fritt, att tro på vilken gud det vill och att vara med i olika föreningar.

Artikel 16 handlar om att barnet har rätt till privatliv. Det kan till exempel vara att föräldrar inte ska läsa sina barns brev och dagböcker. Det kan också vara att barnet ska kunna stänga en dörr och få vara i fred när det går på toaletten i skolan.

Artikel 17 handlar om att barnet har rätt att läsa bra tidningar och böcker och få information på annat sätt, till exempel radio, TV och Internet. Länderna ska ha lagar som skyddar barnet mot filmer och texter som kan skada barnet.

Artikel 18 handlar om att det är föräldrarna som tillsammans har ansvaret för barnet. Föräldrar ska alltid tänka på vad som är bäst för barnet. Länderna ska hjälpa föräldrarna så att de kan vara bra föräldrar. Ett sätt att hjälpa föräldrarna är att det finns bra daghem där barn kan vara när föräldrarna arbetar.

Artikel 19 handlar om att skydda barn mot våld hemma. Länderna ska skydda barn mot föräldrar och andra vuxna som slår barnet, är elaka mot barnet, eller tar hand om barnet dåligt på något annat sätt. Det kan vara att föräldrarna missbrukar alkohol eller narkotika eller att föräldrarna utnyttjar barnet sexuellt.

Artikel 20 och 21 handlar om barn som inte kan bo hemma hos sin familj. Länderna ska se till att barnet får bo i en annan familj. Det bästa är om barnet får bo hos släktingar. Ibland kan ett barn adopteras av en familj i ett annat land. Myndigheter och domstolar som bestämmer var barn ska bo ska alltid tänka på barnets bästa.

Artikel 22 handlar om barn som är flyktingar. Länderna lovar att ge barn som kommer till landet skydd och hjälp. Det gäller både barn som kommer ensamma och barn som kommer med sina föräldrar. Ett ensamt barn ska få hjälp att hitta sina föräldrar. Om man inte kan hitta föräldrarna eller andra släktingar ska barnet få samma skydd och hjälp som andra barn får när de inte kan bo hos sina föräldrar.

Artikel 23 handlar om barn med funktionshinder. Länderna ska se till att barn med funktionshinder får bra liv. Barn med funktionshinder ska kunna gå i skolan och vara med i samhället på andra sätt. Barnet och barnets familj ska få den hjälp de behöver. Hjälpen ska vara gratis eller så billig att människor har råd att ta emot hjälp. Länder ska tillsammans lära sig mer om hur de kan hjälpa barn med funktionshinder på bra sätt. Rika länder ska hjälpa fattiga länder.

Artikel 24 handlar om barnets rätt till hälsovård och sjukvård. Länderna lovar att göra allt de kan för att barn ska få bra hälsa. Alla barn har rätt att få vård när de är sjuka. Kvinnor som väntar barn och mammor med nyfödda barn ska få bra vård. Föräldrar ska få lära sig hur de ska mata och vårda sitt barn. Rika länder ska hjälpa fattiga länder.

Artikel 25 handlar om barn som inte bor hemma hos sina föräldrar. Den myndighet som har ansvar för barnet ska se till att barnet får bra vård eller behandling.

Artikel 26 och 27 handlar om barnets rätt till trygghet. Familjer ska få hjälp så att barnet har det bra även om föräldrarna är fattiga, sjuka eller arbetslösa. En förälder som inte bor med barnet ska också ta ansvar för sitt barn. Det kan vara att betala så att barnet får mat, kläder, bostad och annat som barnet behöver.

Artikel 28 handlar om barnets rätt att gå i skolan. Alla barn ska gå i grundskolan. Det ska vara gratis. Länderna ska se till att fler barn får gå i gymnasiet och annan högre utbildning. Rika länder ska hjälpa fattiga länder.

Artikel 29 handlar om vad barnet ska lära sig i skolan. Varje barn ska få utvecklas så mycket det går. Barnet ska vara väl förberett för sitt liv som vuxen. Barnet ska lära sig om mänskliga rättigheter och att alla människor är lika mycket värda. Barnet ska också lära sig att vara rädd om naturen.

Artikel 30 handlar om barn som tillhör minoriteter eller ursprungsfolk. I Sverige finns barn som är samer, Sverigefinnar, tornedalingar, romer och judar. De har rätt till sitt språk, sin kultur och sin religion.

Artikel 31 handlar om att barnet har rätt till lek, vila och fritid.

Artikel 32 handlar om att skydda barnet mot farligt arbete.

Artikel 33 handlar om att skydda barnet mot narkotika.

Artikel 34 handlar om att skydda barnet mot att vuxna tvingar dem till sex eller att barnet tvingas att sälja sex.

Artikel 35 och 36 handlar om att skydda barnet mot att bli utnyttjat på något annat sätt. Det kan vara att någon säljer ett barn för att barnet ska arbeta i en fabrik. Det kan vara att någon tar ett barn från föräldrarna för att sälja barnet till en annan familj. Men det är också ett skydd mot alla andra sätt att utnyttja barn som någon kan komma på.

Artikel 37 handlar om att skydda barnet mot dödsstraff, livstids fängelse och tortyr. Tortyr är när man plågar en person för att den ska berätta något. När det är en rättegång mot ett barn har barnet rätt att få hjälp av en jurist, en person som har kunskap om lagar. Barn som sitter i fängelse får inte bli dåligt behandlade. Barn ska inte vara i samma fängelse som vuxna. Barn som sitter i fängelse ska kunna få besök av sin familj och brevväxla med sin familj.

Artikel 38 handlar om att barn inte ska vara soldater.

Artikel 39 handlar om att länderna ska hjälpa barn som har blivit utnyttjade så att barnet kan må bra och leva ett vanligt liv. Det kan vara barn som har varit soldater i krig.

Artikel 40 handlar om barn som är misstänkta för något brott. Länderna lovar att behandla barnet bra och att ge barnet en rättvis rättegång.

Artikel 41 handlar om att länderna gärna får göra mer än det som står i konventionen för att ge barnet rättigheter.

Artikel 42 handlar om att länderna lovar att se till att både barn och vuxna vet vilka regler som finns i barnkonventionen.

Artiklarna 43-54 är regler för hur länderna ska göra för att följa barnkonventionen.

Gåldu: www.bo.se